

# ATLAS HISTORYCZNY MIAST POLSKICH

Redaktor ROMAN CZAJA

TOM I

## PRUSY KRÓLEWSKIE I WARMIA

Redakcja historyczna ROMAN CZAJA

Redakcja kartograficzna RADOSŁAW GOLBA

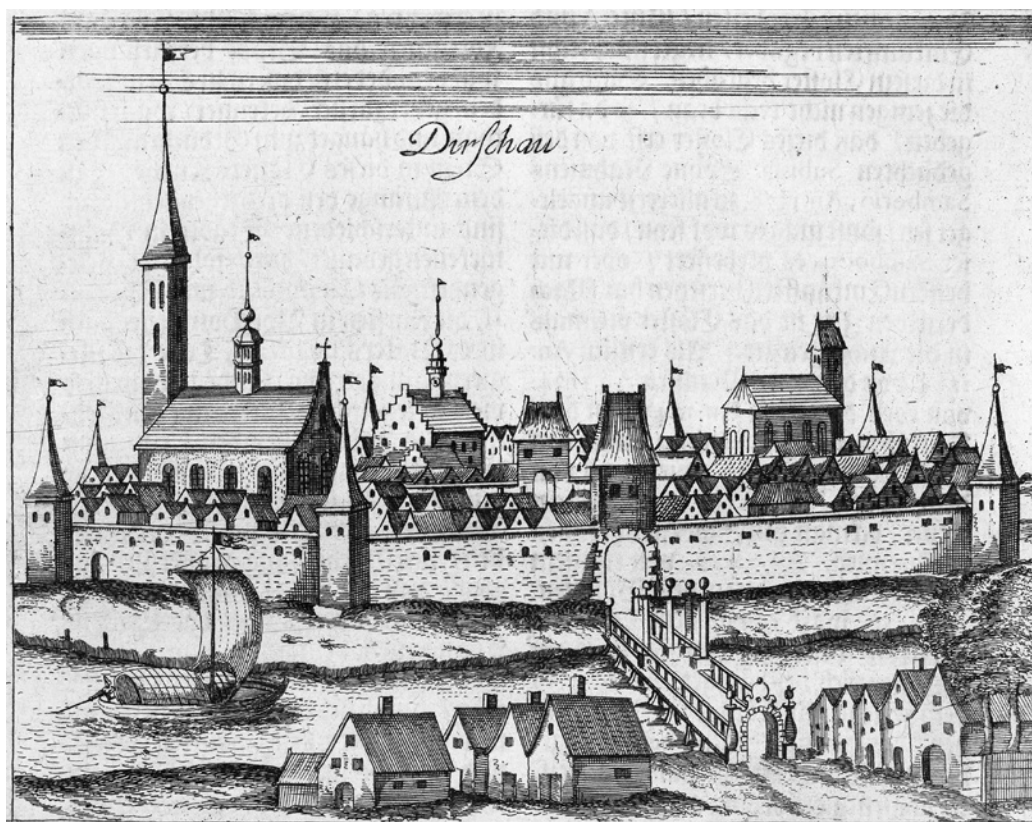
ZESZYT 10

# TCZEW

Autorzy

ROMAN CZAJA, RADOSŁAW GOLBA, AGNIESZKA PILARSKA

Tłumaczenie na język angielski ANNA MALESZKA



TORUŃ 2024



# THE HISTORICAL ATLAS OF POLISH TOWNS

Editor ROMAN CZAJA

VOLUME I

## ROYAL PRUSSIA AND ERMLAND

Historical editing ROMAN CZAJA  
Cartographic editing RADOSŁAW GOLBA

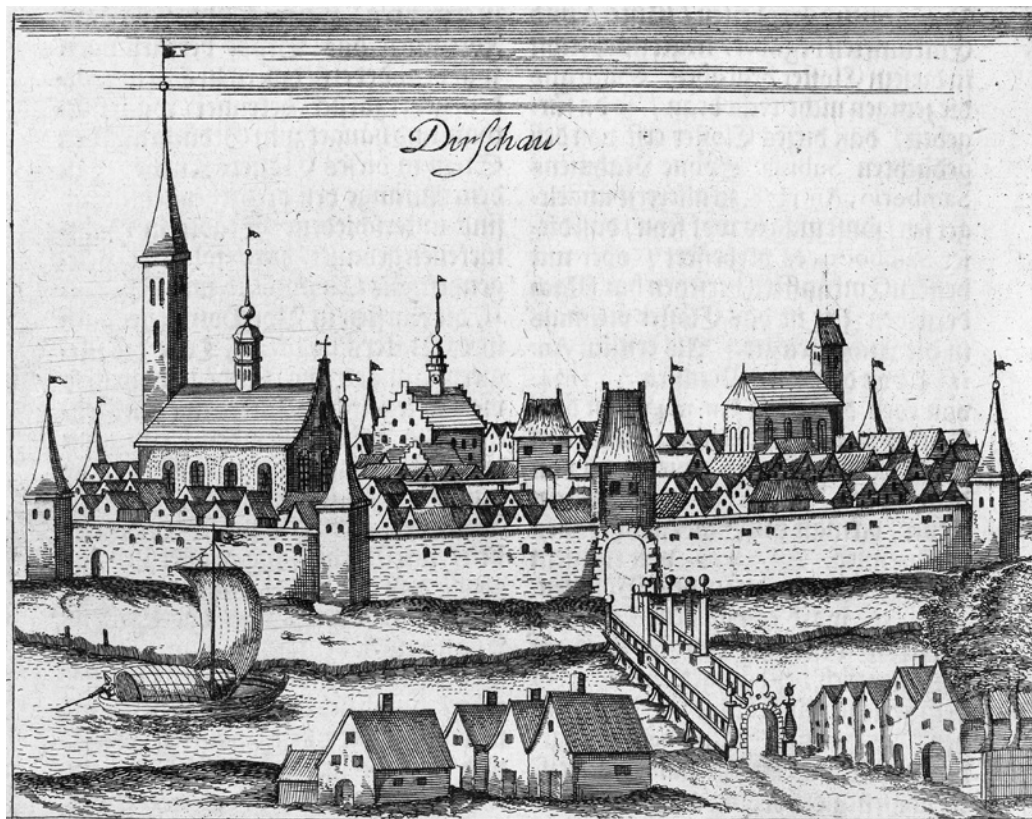
FASCICLE 10

# TCZEW

Authors

ROMAN CZAJA, RADOSŁAW GOLBA, AGNIESZKA PILARSKA

English translation ANNA MALESZKA



TORUŃ 2024

Recenzenci – Reviewers:

Rafał Eysymontt, Uniwersytet Wrocławski

Zdzisław Noga, Uniwersytet Pedagogiczny w Krakowie



Publikacja finansowana w ramach programu Ministra Nauki i Szkolnictwa Wyższego pod nazwą „Narodowy Program Rozwoju Humanistyki” w latach 2017–2023 nr projektu 11H 16 020984



The publication financed as a part of the project “The National Programme for the Development of Humanities” by the Minister for Science and Higher Education in the years 2017–2023, project number 11H 16 020984

Korekta: Danuta Murawska

Proofreading: Gregory Leighton

ISBN 978-83-67689-29-8

Printed in Poland

© Copyright by Towarzystwo Naukowe w Toruniu

Toruń 2024

Na okładce: | On the Cover:

Tczew. Widok na miasto od strony wschodniej | View of the town from the east, Ch. Hartknoch, *Alt und neues Preussen oder preussischer Historien zwey Theile...*, Frankfurt 1684

**Wydawca | Publisher**

Towarzystwo Naukowe w Toruniu, ul. Wysoka 16, PL 87-100 Toruń

**Skład i łamanie | Typesetting**

Studio KROPKA dtp – Piotr Kabaciński

**Opracowanie komputerowe materiału ilustracyjnego | Computer processing of the illustrative material**

Radosław Golba; Studio KROPKA dtp – Piotr Kabaciński

**Druk | Printed by**

POZKAL, Spółka z o.o. Spółka komandytowa

ul. Cegielna 10/12, 88-100 Inowrocław

## SPIS TREŚCI | TABLE OF CONTENTS

|                                                            |   |                                                        |   |
|------------------------------------------------------------|---|--------------------------------------------------------|---|
| Wprowadzenie, <i>Roman Czaja, Radosław Golba</i> . . . . . | 7 | Foreword, <i>Roman Czaja, Radosław Golba</i> . . . . . | 8 |
|------------------------------------------------------------|---|--------------------------------------------------------|---|

### I. CZĘŚĆ OPISOWA

*Roman Czaja*

|                                                                            |    |
|----------------------------------------------------------------------------|----|
| Historia i rozwój przestrzenny miasta . . . . .                            | 9  |
| Bibliografia historii miasta (wybór), opracował: <i>Igor Waraksa</i> . . . | 37 |
| Opis map i widoków . . . . .                                               | 40 |
| Wykaz ilustracji i tabel . . . . .                                         | 44 |
| Album                                                                      |    |

### II. CZĘŚĆ KARTOGRAFICZNA

1. Tczew. Plan katastralny, 1881–1886, *opracowanie kartograficzne: Radosław Golba; opracowanie historyczne: Roman Czaja*
2. Tczew. Rozwój przestrzenny miasta, XIII–XX w., *opracowanie kartograficzne: Agnieszka Pilarska, Radosław Golba; opracowanie historyczne: Roman Czaja*
3. Tczew. Okolice miasta, 1796–1802
4. Tczew. Okolice miasta, 1940
5. Tczew. Plan miasta, 1628
6. Tczew. Plan miasta, 1805–1810
7. Tczew. Plan miasta i okolic, 1817
8. Tczew. Plan miasta, ok. 1850
9. Tczew. Plan Starego Miasta, ok. 1850
10. Tczew. Plan miasta i okolic, 1889–1890 (fragment)
11. Tczew. Plan miasta, 1904
12. Tczew. Plan miasta, 1931
13. Tczew. Panorama miasta od wschodu, 1855
14. Tczew. Ortofotomapa, 2019
15. Tczew. Mapa topograficzna, 2001
16. Tczew. Zdjęcie lotnicze, 2013
17. Tczew. Zdjęcia z lotu ptaka, 2019

### I. DESCRIPTIVE SECTION

*Roman Czaja*

|                                                                                                     |    |
|-----------------------------------------------------------------------------------------------------|----|
| History and the spatial development of the town . . . . .                                           | 23 |
| Bibliography of the history of the town (a selection),<br>prepared by <i>Igor Waraksa</i> . . . . . | 37 |
| The description of maps and views . . . . .                                                         | 42 |
| List of figures and tables . . . . .                                                                | 46 |
| Album                                                                                               |    |

### II. CARTOGRAPHIC SECTION

1. Tczew. Cadastral map, 1881–1886, *cartographic content: Radosław Golba; historical content: Roman Czaja*
2. Tczew. The spatial development, 13th–20th c., *cartographic content: Agnieszka Pilarska, Radosław Golba; historical content: Roman Czaja*
3. Tczew. The vicinity of the town, 1796–1802
4. Tczew. The vicinity of the town, 1940
5. Tczew. The plan of the town, 1628
6. Tczew. The plan of the town, 1805–1810
7. Tczew. The plan of the town and its vicinity, 1817
8. Tczew. The plan of the town, ca. 1850
9. Tczew. The plan of the Old Town, ca. 1850
10. Tczew. The plan of the town and its vicinity, 1889–1890 (excerpt)
11. Tczew. The plan of the town, 1904
12. Tczew. The plan of the town, 1931
13. Tczew. The panorama of the city from the east, 1855
14. Tczew. Orthophotomap, 2019
15. Tczew. Topographic map, 2001
16. Tczew. Aerial photograph, 2013
17. Tczew from the bird's eye view, 2019



## WPROWADZENIE

Atlas historyczny Tczewa jest kolejnym zeszytem pierwszego tomu *Prusy Królewskie i Warmia*, publikowanego w ramach serii „Atlas Historyczny Miast Polskich”. Atlas ten wydawany jest z inicjatywy i pod patronatem Międzynarodowej Komisji Historii Miast (*The International Commission for the History of Towns*), która na kongresie w Wiedniu w 1965 roku uznała wydawanie atlasów miast europejskich za jeden z głównych celów swojej działalności naukowej. Podstawowe zasady edycji zostały wypracowane na konferencji w Oxfordzie w 1968 roku, a następnie ponownie przedyskutowane i uzupełnione na konferencji wydawców „Atlasów” w Münster w roku 1995. Zgodnie z tymi wskazówkami, atlasy narodowe powinny być wydawane w formie odrębnych zeszytów poświęconych poszczególnym miastom. Najważniejszym celem tego przedsięwzięcia jest utworzenie bazy źródłowej do badań porównawczych nad urbanizacją Europy i przestrzennymi przemianami miast. Ponadto zawarty w „Atlasach” materiał kartograficzny może być wykorzystywany:

- 1) do celów komunalnych, do prac urbanistycznych, architektonicznych, konserwatorskich i związanych z ochroną środowiska,
- 2) do celów pedagogicznych i dydaktycznych w szkołach i uczelniach wyższych,
- 3) do popularyzacji wiedzy o przeszłości miast.

Zgodnie z zaleceniami Międzynarodowej Komisji Historii Miast, najważniejszą mapą każdego zeszytu jest plan pomiarowy z epoki przedprzemysłowej w skali 1:2500. Do kanonu edytorskiego należą ponadto: współczesna mapa miasta, historyczna mapa regionu w skali od 1:25 000 do 1:100 000, mapa rozwoju przestrzennego miasta w skali 1:10 000 lub 1:500. Poza tym atlasy mogą zawierać – odpowiednio do możliwości wydawców – mapy tematyczne oraz reprodukcje najbardziej interesujących źródeł kartograficznych i widoków. Integralną składową każdego zeszytu jest opracowanie przedstawiające dzieje miasta ze szczególnym uwzględnieniem rozwoju przestrzennego i wyników badań urbanistycznych oraz opis reprodukcji i wskazówki bibliograficzne.

Dotychczas pod patronatem Międzynarodowej Komisji Historii Miast ukazały się atlasy ponad pięciuset dziewięćdziesięciu miast z dwudziestu krajów Europy (zob. lista atlasów: [https://www.uni-muenster.de/imperia/md/content/staedtegeschichte/portal/europaeischestaedteatlanten/european\\_towns\\_atlases\\_updated\\_master.pdf](https://www.uni-muenster.de/imperia/md/content/staedtegeschichte/portal/europaeischestaedteatlanten/european_towns_atlases_updated_master.pdf)). Projekt „Atlas historyczny miast polskich” został zapoczątkowany przez prof. Antoniego Czacharowskiego w 1993 roku w Instytucie Historii i Archiwistyki Uniwersytetu Mikołaja Kopernika w Toruniu. W następnych latach prace nad atlasami miast Śląska podjął zespół wrocławski pod kierunkiem prof. Marty Młynarskiej-Kaletynowej i prof. Rafała Eysymontta oraz zespół krakowski pod kierunkiem prof. Zdzisława Nogi przygotowujący atlasy miast małopolskich. W 2021 roku zespół pod kierunkiem prof. Urszuli Sowiny opublikował atlas Kalisza, który jest pierwszym zeszytem tomu szóstego poświęconego Wielkopolsce. Obecnie w przygotowaniu znajduje się atlas Warszawy, który zainauguruje tom siódmy „Mazowsze”. Efektem dotychczasowych badań i opracowań jest opublikowanie ponad czterdziestu atlasów polskich miast oraz przygotowanie do druku kilku kolejnych zeszytów (lista atlasów: <http://atlasmiast.umk.pl/atlasy/>).

W pracach nad atlasem miasta Tczewa spotkaliśmy się z życzliwym wsparciem wielu osób i instytucji. Szczególne podziękowania za pomoc w edycji mapy katastralnej oraz udostępnienie materiałów ikonograficznych kierujemy do Miejskiej Biblioteki Publicznej im. Aleksandra Skulteta w Tczewie. Za udostępnienie źródeł kartograficznych dziękujemy również Archiwum Państwowemu w Gdańsku, Tajnemu Archiwum Państwowemu Pruskiego Dziedzictwa Kulturowego (Geheimes Staatsarchiv Preussischer Kulturbesitz), Pruskiej Bibliotece Państwowej (Preussische Staatsbibliothek) w Berlinie, Starostwu Powiatowemu w Tczewie, Muzeum Wisły w Tczewie oraz Muzeum Zamkowemu w Malborku.

Roman Czaja  
Radosław Golba

Praca naukowa finansowana w ramach programu Ministra Nauki i Szkolnictwa Wyższego  
pod nazwą „Narodowy Program Rozwoju Humanistyki”  
w latach 2017–2023, nr projektu 11H 16 0209 84

## FOREWORD

The historical atlas of Tczew is another fascicle of the first volume *Royal Prussia and Ermland* published within the series of “Historical Atlas of Polish Towns”. This atlas is published on the initiative and under the patronage of the International Commission for the History of Towns which, at the annual meeting in Vienna in 1965, decreed the publication of the atlas of European towns to be one of the major aims of its scientific activity. The fundamental rules of the edition of atlases were set out at the conference in Oxford in 1968; they were later discussed and completed at the conference of the atlas’ publishers held in Münster in 1995. According to these guidelines, national atlases should be issued in the form of separate fascicles devoted to individual towns. The most important aim of the venture is to create a source database for the comparative research on the urbanisation of Europe and one the spatial transformation of towns. Moreover, the cartographic material included in “Atlases” may be used:

- 1) for communal purposes as well as urban, architectural, and conservation works including the environmental protection,
- 2) for pedagogical and teaching purposes in schools and universities,
- 3) for disseminating knowledge about the history of towns.

In accordance with the recommendations of the International Commission for the History of Towns, the most important map of every fascicle is a cadastral map from the pre-industrial period on a scale of 1:2,500. The editing canon also comprises: a contemporary map of the town, a historical map of the region on a scale from 1:25,000 up to 1:100,000, as well as the map of the spatial development of the town on a scale of 1:10,000 or 1:5,000. Atlases may include thematic maps and reproductions of the most interesting cartographic sources and views. An integral part of each fascicle is the text presenting the history of a town focused primarily on the spatial development and the results of urban development research, the description of reproductions, and bibliographic references.

As of today, over five hundred and ninety atlases from twenty European countries (see the list of the atlases: [https://www.uni-muenster.de/imperia/md/content/staedtegeschichte/portal/europaeischestaedteatlanten/european\\_towns\\_atlases\\_updated\\_master.pdf](https://www.uni-muenster.de/imperia/md/content/staedtegeschichte/portal/europaeischestaedteatlanten/european_towns_atlases_updated_master.pdf)) have been published under the patronage of the International Commission for the History of Towns. The project *Atlas historyczny miast polskich* (*Historical Atlas of Polish Towns*) was originated by Prof. Antoni Czacharowski in 1993 in the Institute of History and Archival Sciences of the Nicolaus Copernicus University in Toruń. In next years, the project was also undertaken by the Wrocław team supervised by Prof. Marta Młynarska-Kaletynowa and Prof. Rafał Eysymontt, publishing the atlases of Silesian towns, and Cracow team, publishing atlases of towns of Lesser Poland under the supervision of Prof. Zdzisław Noga. In 2021, another team led by Professor Urszula Sowina published the atlas of Kalisz, which is the first volume of volume six – Greater Poland. Currently in preparation is an atlas of Warsaw, which will inaugurate volume seven of “Mazovia”.

As a result of the research, of more than forty atlases of towns have been published so far (see the list of the atlases: <http://atlasmiast.umk.pl/atlas/>), whereas several other atlases are ready for being printed.

During our work on the atlas of the Tczew fascicle we have received kind support from many people and institutions. We would like to give special thanks to the Alexander Skultet Municipal Public Library in Tczew for its support in editing the cadastral map and providing iconographic materials. Our thanks also go to the State Archives in Gdańsk, the Geheimes Staatsarchiv Preußischer Kulturbesitz and Preußische Staatsbibliothek in Berlin, the County Office in Tczew, the Vistula Museum in Tczew and the Castle Museum in Malbork.

Roman Czaja  
Radosław Golba

The scientific work was financed as part of the project “The National Programme for the Development of Humanities”  
by the Minister for Science and Higher Education  
in the years 2017–2023, project number 11H 16 020 984

# HISTORIA I ROZWÓJ PRZESTRZENNY MIASTA

ROMAN CZAJA

## GEOGRAFICZNE I OSADNICZE WARUNKI POWSTANIA MIASTA

Tczew (niem. Dirschau) położony jest na lewym brzegu Wisły, na 54°05'31,89" szerokości geograficznej północnej i 18°46'38,39" długości geograficznej wschodniej, w regionie historycznym określanym jako Pomorze Gdańskie (niem. Pommerellen). Siedlisko miejskie rozwinęło się na terenie tak zwanego Garbu Tczewskiego – ciągu pagórków morenowych o łagodnym nachyleniu, między jeziorem Waćmierek na zachodzie a Wisłą na wschodzie. Na obszarze tym dominują gleby brunatne o dużej przydatności rolniczej. Od północy teren miasta przylega do równinnych Żuław Wiślanych. Takie usytuowanie umożliwiało mieszkańcom korzystanie z zasobów przyrodniczych dwóch różnych jednostek geograficznych<sup>1</sup>.

W kilku miejscach siedliska miejskiego w ciągu ostatnich 150 lat odkryte zostały ślady osadnictwa z młodszej epoki kamienia – neolitu (4200–1700 p.n.e.). Ponowne nasilenie osadnictwa zaznaczyło się w epoce żelaza (650–125 p.n.e.). Z tego okresu pochodzą świadectwa archeologiczne odnalezione na terenach otaczających wzniesienie, na którym powstało średniowieczne miasto. W epoce wpływów rzymskich (I w. p.n.e.–IV w. n.e.) nad dolną Wisłę napłynęły ze Skandynawii ludy germańskie, które ukształtowały tzw. kulturę wielbarską. Badania archeologiczne potwierdzają dobrze rozwinięte osadnictwo z tego okresu na południowych i północnych rubieżach współczesnego Tczewa. Po okresie wędrówek ludów (IV–V w. p.n.e.) i odejściu na południe ludności kultury wielbarskiej zaznaczył się na całym Pomorzu Gdańskim wyraźny regres kulturowy. Nowe osadnictwo nad Dolną Wisłą, związane z ludnością słowiańską, zaczęło się rozwijać dopiero od VIII w.<sup>2</sup> W ostatniej ćwierci X w. tereny Pomorza Gdańskiego zostały włączone przez księcia Mieszka I do państwa polskiego. W latach 1034–1038 plemiona pomorskie zrzuciły władzę Piastów i dopiero książę Bolesław III

Krzywousty ponownie podbił je po długotrwałych walkach w latach 1113–1116.

W XII w. na Pomorzu Gdańskim wykształciło się kilka okręgów, którymi zarządzali mianowani przez krakowskich książąt naczelnicy wywodzący się z miejscowego możnowładztwa. Dokonany w 1138 r. podział monarchii piastowskiej na dzielnice zapoczątkował proces uniezależniania się Pomorza od Krakowa. Pod koniec XII w. na Pomorzu Gdańskim ukształtowały się dwie jednostki polityczne: na północy księstwo z centrum w Gdańsku, a w części środkowej i południowej władztwo księcia Grzysława z grodami rezydencjonalnymi w Świeciu i Starogardzie Gdańskim. Władzy księcia Grzysława podlegały także okolice Tczewa, których centralnym punktem przy końcu XII i w pierwszej połowie XIII w. był gród w Lubiszewie, położony około 6 km na zachód od dzisiejszego miasta. Na początku XIII w. władzę nad całym terytorium Pomorza Gdańskiego przejął książę Mściwój, a po nim jego najstarszy syn Świętopelk II. W 1233 r., zgodnie z testamentem ojca, wydzielił on młodszemu bratu Samborowi II odrębną dzielnicę z centralnym grodem w Lubiszewie<sup>3</sup>. W tym czasie obszar późniejszego Tczewa miał peryferyjne znaczenie w strukturze politycznej i komunikacyjnej władztwa Sambora II, gdyż znaczenie handlowe szlaku wiślanego zaczęło dopiero stopniowo wzrastać, a główna droga handlowa z południa do Gdańska prowadziła przez Lubiszewo. Wkrótce po objęciu władzy młody książę podjął starania o zrzucenie zwierzchności gdańskiego księcia. Dla realizacji tego celu Sambor II szukał wsparcia z strony sojuszników zewnętrznych: Prusów, książąt polskich i meklemburskich, a przede wszystkim zakonu niemieckiego, budującego władztwo terytorialne na ziemiach położonych na drugim brzegu Wisły. Klęska poniesiona przez Świętopelka II w bitwie z zakonem niemieckim na początku 1252 r. umożliwiła Samborowi odzyskanie księstwa, z którego został wypędzony przed ośmiu laty. Zawarta w 1253 r. ugoda, w której Świętopelk uznał niezależność księstwa lubiszewskiego, zakończyła długoletni konflikt między braćmi<sup>4</sup>.

<sup>1</sup> I. J. Olszak, *Gleby i ich przydatność rolnicza*, [w:] *Pojęcie Starogardzkie*, red. J. Szukalski, Gdańsk 1996, s. 7–12.

<sup>2</sup> Z. Żurawski, *Wyniki badań archeologicznych przeprowadzonych na terenie osady z młodszego okresu przedrzymskiego w Tczewie*, [w:] *XIV Sesja Pomorzoznawcza*, vol. 1: *Od epoki kamienia do okresu rzymskiego*, red. M. Fudziński, H. Paner, Gdańsk 2005, s. 381–386; W. Długokęcki, *Geneza Tczewa*, [w:] *Historia Tczewa*, red. W. Długokęcki, Tczew 1998, s. 20–22.

<sup>3</sup> J. Powierski, B. Śliwiński, K. Bruski, *Studia z dziejów Pomorza w XII w.*, Słupsk 1993, s. 33, 204; M. Smoliński, *Świętopelk gdański*, Gdańsk 2015, s. 246–247; B. Śliwiński, *Sambor II książę tczewski*, Tczew 2010, s. 46–59.

<sup>4</sup> B. Śliwiński, *Sambor II* (jak przyp. 3), s. 93–95; W. Długokęcki, *Geneza* (jak przyp. 2), s. 26.

## MIASTO W ŚREDNIOWIECZU I CZASACH NOWOŻYTNYCH

Prerogatywą suwerennej władzy książęcej było między innymi wznoszenie grodów. Książę Sambor II, chcąc zademonstrować swoje ambicje polityczne, zaraz po odzyskaniu terytoriów nad Wisłą, nie czekając na zgodę starszego brata podjął na początku 1252 r. plan urządzenia nowej rezydencji w Tczewie. W dniu 30 kwietnia 1252 r. wystawił w budowanym właśnie grodzie „in Dersove in constructione ipsius castri” przywilej dla kupców z Chelmną i Torunią<sup>5</sup>. Zgodnie z praktyką stosowaną w krajach Europy wschodnio-środkowej, między innymi w Gdańsku przez księcia Świętopelka II, wznoszenie książęcej rezydencji związane było z założeniem miasta, które nie tylko miało podkreślać prestiż książęcego władztwa, ale także zwiększało jego potencjał ekonomiczny, militarny i społeczny. Do tego wzorca sięgnął w Tczewie także książę Sambor II<sup>6</sup>.

Wybór niezasiedlonego wzniesienia nad Wisłą pod budowę grodu i lokację miasta odzwierciedla przemiany polityczne i ekonomiczne, które dokonywały się nad dolną Wisłą od lat trzydziestych XIII w. W związku z rozwojem handlu dalekosiężnego w strefie bałtyckiej wzrosło znaczenie Wisły jako szlaku komunikacyjnego. Z procesem tym wiązało się rosnące zainteresowanie kupców z krajów niemieckich ziemiami położonymi na południowym wybrzeżu Bałtyku oraz wykorzystanie miasta lokacyjnego jako narzędzia budowy władztwa terytorialnego. Prawdopodobnie wpływ na przeniesienie książęcej rezydencji nad Wisłę miały także ścisłe kontakty Sambora II z zakonem niemieckim. Inspiracji oraz wsparcia organizacyjnego i finansowego do przeprowadzenia założenia miasta dostarczyli księciu Samborowi mieszczanie z Lubeki oraz z Torunia, Chelmną i Elblągą, których obecność w otoczeniu księcia potwierdzają źródła z lat pięćdziesiątych XIII wieku<sup>7</sup>.

Założenie miasta Tczewa było przedsięwzięciem rozciągającym w czasie. Obejmowało ono zawarcie około 1253 r. umowy księcia z lokatorem, wytyczenie przestrzeni miejskiej oraz lokację prawną, której końcowym elementem było wystawienie przez Sambora II przywileju w 1260 r. Organizatorem lokacji miasta był prawdopodobnie wywodzący się z lubeckiej rodziny Johann Wittenburg, który w latach 1256–1258 jest wzmiankowany jako soltys tczewski. Jego udział w lokacji Tczewa nie polegał jedynie na indywidualnym zaangażowaniu, raczej należy go traktować jako reprezentanta wzmiankowanej już wyżej grupy kupców z Lubeki

i miast pruskich, którzy nad dolną Wisłą szukali nie tylko kontaktów handlowych, ale także możliwości uzyskania nadań ziemskich i kariery rycerskiej<sup>8</sup>.

Teren wybrany pod budowę miasta nie był zajęty przez wcześniejsze osadnictwo. Przypuszcza się, że niewielka osada, datowana na koniec XII i początek XIII w., zamieszkała przez ludność pruską, mogła się rozwinąć na wzniesieniu określanym w XV-wiecznych źródłach jako „Samayte”. Wzgórze to zostało splantowane w połowie XIX w. w czasie budowy dworca kolejowego, co uniemożliwia archeologiczne rozpoznanie śladów osadnictwa. Z pewnością jednak osada ta nie przetrwała do czasów lokacji Tczewa<sup>9</sup>. W 1260 r. Sambor II wystawił na tczewskim zamku przywilej lokacyjny dla miasta. Pod tym terminem należy rozumieć gminę, która jest reprezentowana na liście świadków przez dwóch obywateli „burgenses”<sup>10</sup>. W przywileju określone zostały podstawy ustroju miejskiego oraz gospodarcze korzyści dla nowej gminy miejskiej. Nadając miastu prawo lubeckie książę zastrzegł dla siebie uprawnienia, które posiadali w miastach inni władcy terytorialni. Można przypuszczać, że w ten sposób nawiązał do zmian w prawie lubeckim wprowadzonych przez zakon niemiecki w przywileju lokacyjnym dla Elbląga z 1246 r. Na znaczenie wzorca elbląskiego dla genezy Tczewa wskazuje także przypisanie tamtejszemu sądowi roli instancji odwoławczej wobec wyroków wydawanych przez sędziego tczewskiego. Wzorem regulacji zawartych w przywilejach wystawianych przez zakon niemiecki dla Chelmną, Torunia i Elbląga, mieszczanie Tczewa mieli płacić księciu od każdej parceli 6 denarów czynszu na znak uznania jego władzy zwierzchniej. Wydaje się, że Sambor II dążył do ograniczenia kompetencji ustawodawczych miasta, wskazuje na to regulacja zakazująca rajcom podejmowania nowych inicjatyw, które szkodziłyby kompetencjom prawnym władcy i przynosiły szkodę krajowi. Książę zezwolił na rozciągnięcie uprawnień sądu miejskiego na obszar patrymonium, zastrzegł jedynie dla siebie trzecią część dochodów z kar. Podobną zasadę przewidziano w odniesieniu do kar specjalnych nakładanych przez radę. Fundamentalne znaczenie dla życia gospodarczego mieszczań miało nadanie pastwisk i łąk na terenie Żuław, między Wisłą a Szpegawą (82 x 27 sznury), oraz ogrodów na terenie rozciągającym się na zachód od miasta (90 x 90 sznurów). Mieszkańcy otrzymali także prawo do wolnego połowu ryb w Wiśle na odcinku od Knybawy do łąk miejskich oraz prawo do budowy

<sup>5</sup> *Pommerellisches Urkundenbuch*, hrsg. v. M. Perlbach, Danzig 1882, s. 119; *Preußisches Urkundenbuch. Politische Abteilung*, Bd. 1, 1, hrsg. v. R. Philippi, Königsberg 1882, s. 197.

<sup>6</sup> R. Petong, *Die Gründung und älteste Einrichtung der Stadt Dirschau*, „Altpreußische Monatsschrift” 22 (1905), s. 19; R. Czaja, *Residenzstädte in ostmitteleuropäischen Ländern zwischen kommunalen Ansprüchen und herrschaftlicher Präsenz*, [w:] *Residenzstädte der Vormoderne: Umrisse eines europäischen Phänomens*, hrsg. v. G. Fouquet, J. Hirschbiegel, S. Rabeler, Ostfildern 2016, s. 188–189.

<sup>7</sup> P. Oliński, *Otoczenie księcia lubiszewsko-tczewskiego Sambora II*, [w:] *Krzyżowcy, kronikarze, dyplomaci* (Gdańskie Studia z Dziejów Średniowiecza 4, red. B. Śliwiński), Gdańsk 1997, s. 115–146; W. Długokęcki, *Geneza miasta Tczewa*, [w:] *Szlachta, starostowie, żądzielnicy* (Gdańskie Studia z Dziejów Średniowiecza 5, red. B. Śliwiński), Gdańsk 1998, s. 43–61.

<sup>8</sup> *Pommerellisches Urkundenbuch* (jak przyp. 5), s. 137, 151; M. Dygo, *Studia nad początkami władztwa zakonu niemieckiego w Prusach (1226–1259)*, Warszawa 1992, s. 175–180; B. Śliwiński, *Sambor II* (jak przyp. 3), s. 109.

<sup>9</sup> W. Długokęcki, *Geneza* (jak przyp. 2), s. 29–32; P. Fudziński, *Nowe badania archeologiczne i nadzory na terenie Starego Miasta w Tczewie*, [w:] *XIV Sesja Pomorzoznawcza*, vol. 2: *Od późnego średniowiecza do czasów nowożytnych*, red. M. Fudzińska, Malbork 2011, s. 255–274; M. Starski, *Stan badań archeologicznych nad małymi miastami Pomorza Gdańskiego w późnym średniowieczu*, „Archaeologia Historica Polona” 23 (2015), s. 192.

<sup>10</sup> *Pommerellisches Urkundenbuch* (jak przyp. 5), nr 185, s. 157–158; L. Potykanowicz-Suda, *Regesty archiwaliów eksponowanych na wystawie „Tczew w świetle archiwaliów od 1252 roku”*, [w:] *Tczew w świetle archiwaliów od 1252 r.*, Tczew–Gdańsk 2002, s. 33; *Kodeks tczewski z Lubeki*, red. J. Mykowski, Tczew 2009, s. 16–17, R. Dziegielewska tłumaczenie przywileju na język polski; B. Śliwiński, *Pomorze Wschodnie w okresie rządów księcia polskiego Władysława Łokietka w latach 1306–1309*, Gdańsk 2003, s. 203–204.

młynów i organizowania przewozu przez Wisłę. Władca terytorialny zastrzegł jednak dla siebie 2/3 dochodów z czynszów oraz udział w podejmowaniu decyzji dotyczących młynów i przewozu. Książę zachował również prawo bicia monety i stanowienia cel. Z obowiązku celnego zwolnieni zostali jednak mieszkańcy Tczewa oraz przybywający do miasta kupcy. Rajcy i sołtys zostali natomiast powołani do kontroli jakości bitego pieniądza<sup>11</sup>. Po zajęciu Tczewa przez zakon niemiecki w 1308 r. władze miejskie zmuszone zostały do wydania przywileju lokacyjnego nowemu władcy, który dokonał modyfikacji ram prawnych oraz zobowiązań mieszczan wobec władcy terytorialnego. Pierwszy przywilej wystawiony przez Krzyżaków nie zachował się, jest on jedynie wzmiankowany w dokumencie wielkiego mistrza Winricha von Kniprode z 1364 roku<sup>12</sup>.

Po raz pierwszy nazwa miasta w niemieckiej wersji *Dersove* pojawia się w dokumencie z 1252 r. W źródłach średniowiecznych zapisywano ją także w formie: *Dirschowe*, *Tersew*, *Trson*, *Trschow*, a w XVI i XVII w. potwierdzone są formy zbliżone już do współczesnej polskiej nazwy: *Czewo*, *Częzew*, *Thczon*, *Tczewo*. Etymologia nazwy miasta nie doczekała się jeszcze jednoznacznego wyjaśnienia. Część badaczy wywodzi ją od słowiańskiego słowa *tręćw* oznaczającego trzcinę. Natomiast w nowszych badaniach wskazuje się na jej pruskie pochodzenie<sup>13</sup>.

\*

Ustrój miasta i prawne ramy życia miejskiego w Tczewie wyróżniały się w średniowieczu dużą dynamiką wynikającą z zastąpienia przez zakon niemiecki po 1308 r. prawa lubeckiego prawem chełmińskim, które wykształciło się w Prusach z prawa magdeburskiego. Ustrój miast na prawie lubeckim charakteryzował się skupieniem władzy politycznej, administracyjnej i sądowej w rękach rady. W Tczewie rada powstała jeszcze przed wydaniem przez księcia Sambora II przywileju lokacyjnego. Pierwsi rajcy – Arnoldus de Lubeke i Hinricus Schildere – wzmiankowani są już w 1258 r. W pierwszych latach istnienia miasta władza sądowa należała do sołtysa. W latach 1256–1273 funkcję tę pełnił Johann von Wittenburg. Być może po jego śmierci urząd sołtysa został włączony do rady miejskiej, której przewodniczył burmistrz wzmiankowany po raz pierwszy w 1305 r. Na podkreślenie zasługuje fakt, że już w 1262 r. sprowadzono do Tczewa liczący 82 artykuły kodeks prawa lubeckiego<sup>14</sup>.

Zakon niemiecki po zajęciu miasta w 1308 r. pozostawił u władzy dawną grupę rządzącą, ograniczył jednak mieszczanom istotne korzyści: prawo połowu ryb w Wiśle, budowy młynów i organizowania przewozu. Władca terytorialny przejął także kontrolę nad sądownictwem miejskim i całość dochodów z kar sądowych. Dopiero w 1384 r. miasto otrzymało 1/3 dochodów z kar zasądzonych przez sąd miejski. Rada z burmistrzem na

czele pozostała głównym organem władzy komunalnej. W średniowieczu składała się ona zwykle z około ośmiu rajców. Każdego roku w czasie wyborów dzielili oni między siebie urzędy burmistrza, kompana burmistrza (wiceburmistrza), sędziego oraz kamlarza, który zarządzał dochodami i wydatkami miejskimi. Rada zatrudniała pisarza oraz sługę miejskiego. W okresie nowożytnym liczebność rady nie uległa większym zmianom, liczyła ona od siedmiu do dziesięciu członków. Oprócz wzmiankowanych już wyżej urzędów pojawił się jeszcze zastępca kamlarza oraz rajca nadzorujący pastwiska. W 1580 r. przywilej króla Stefana Batorego potwierdził prawo rady do uzupełniania składu przez kooptację. Zgodnie z prawem chełmińskim powołany został odrębny sąd miejski, zwany ławą sądową, wzmiankowany po raz pierwszy w 1317 r. Na jego czele stał jeden z rajców pełniący urząd sędziego, a ławnicy wybierali spośród siebie starszego ich kolegium. Na początku XVI w. ława sądowa liczyła 9 ławników. Prawo chełmińskie obligowało radę do konsultowania najważniejszych decyzji z gminą lub jej przedstawicielami. W średniowieczu nie wykształcił się jednak odrębny organ umożliwiający gminie udział we władzy. W sytuacjach kryzysowych w roli reprezentantów interesów obywateli występowali starsi cechów. W I połowie XVI w. pod wpływem przemian ustrojowych w Gdańsku i Elblągu wprowadzono w Tczewie tak zwany Trzeci Ordynek, czyli radę reprezentującą mieszczan. Uczestniczyła ona w zatwierdzeniu wilkierza miejskiego, podejmowaniu decyzji o zagospodarowaniu gruntów miejskich, stanowieniu nowych podatków oraz ciężarów, które mieszczanie musieli ponosić na obronność miasta. Procedura uzgadniania stanowiska Trzeciego Ordynku uwzględniała konsultacje w kwartałach oraz z przedstawicielami cechów. Prawo obywateli do wypowiedzania się w sprawach dotyczących dobra wspólnego nie podważało jednak politycznej dominacji rady, gdyż bez jej zgody nie można było zwoływać żadnych zebrań. W 1582 r. rada i mieszczanie zatwierdzili nowy wilkierz, który określał prawa obywateli, zasady życia społecznego i gospodarczego oraz uprawnienia poszczególnych organów władzy komunalnej. W 1599 r. wydano poszerzoną wersję wilkierza, która liczyła 149 artykułów. Znaczenie wilkierza jako podstawowego aktu normującego życie miejskie podkreślał fakt, iż miał być on corocznie odczytywany w czasie wyboru nowej rady<sup>15</sup>.

\*

Pod budowę zamku i miasta wybrano niezasiedlone, morenowe wzniesienie, wydłużone na linii wschód–zachód, opadające w stronę Wisły, która w średniowieczu sięgała bezpośrednio do podnóża wysoczyzny. Od strony południowej i północnej dostęp do miasta utrudniały głębokie parowy. Naturalnych warun-

<sup>11</sup> R. Petong, *Die Gründung* (jak przyp. 6), s. 22–33.

<sup>12</sup> *Preußisches Urkundenbuch*, Bd. 6, 1, hrsg. v. K. Conrad, Marburg 1986, nr 272.

<sup>13</sup> W. Długokęcki, *Geneza* (jak przyp. 2), s. 31–32; R. Landowski, *Tczew w czasie i przestrzeni*, Tczew 2008, s. 3–19.

<sup>14</sup> *Pommerellisches Urkundenbuch* (jak przyp. 5), s. 145, 147, 148, 209, 559, 589; P. Modrzyński, *Prawo lubeckie w miastach pruskich (XIII–XVI w.). Stan badań, źródła i perspektywy badawcze*, „Studia z Dziejów Państwa i Prawa Polskiego” 20 (2017), s. 42; *Kodeks tczewski* (jak przyp. 10), s. 55–68.

<sup>15</sup> *Preußisches Urkundenbuch*, Bd. 2, hrsg. v. M. Hein, E. Maschke, Königsberg 1932, nr 198, 769; W. Długokęcki, *Zakon krzyżacki wobec Tczewa w początkach XIV wieku*, [w:] *Historia Tczewa* (jak przyp. 2), s. 45–46; idem, *Ustrój miasta w XIV i pierwszej połowie XV wieku*, [w:] *Historia Tczewa* (jak przyp. 2), s. 54–56; idem, *Stosunek zakonu krzyżackiego do Tczewa w XIV wieku. Przyczynek do polityki miejskiej Krzyżaków na Pomorzu Gdańskim*, „Zapiski Historyczne” 63, 3/4 (1999), s. 25–36; O. Günther, *Zwei unbekannte altpreussische Willküren*, „Zeitschrift des Westpreussischen Geschichtsvereins” 48 (1905), s. 30–54; *Wilkiery królewskiego miasta Tczewa z 1599 roku*, wyd. T. Maciejewski, Gdańsk 1994, s. 11, nr 29.

ków obronnych nie było od strony zachodniej, gdzie przez wypłaszczony teren prowadziła droga z Lubiszewa. Plan miasta miał kształt nieregularnego czworoboku, którego maksymalna długość wynosiła 390, a najmniejsza 305 metrów, zaś szerokość od 140 do 150 metrów. Powierzchnia w obrębie średniowiecznych fortyfikacji wynosiła około 8 ha<sup>16</sup>. Przestrzeń miasta wymierzona została według regularnego szachownicowego planu, wzorowanego być może na powstałym na początku lat pięćdziesiątych XIII w. układzie przestrzennym Chelmu. Brak źródeł archeologicznych oraz wiarygodnych źródeł kartograficznych z epoki przedprzemysłowej uniemożliwia odtworzenie dokładnych podziałów przestrzeni miejskiej w fazie lokacji, dlatego też wszelkie dane o wymiarach mają charakter hipotetyczny. W centrum wytyczono kwadratowy rynek o wymiarach około 63 m x 63 m, co mogło odpowiadać 14 prętom (1 pręt = 4,7 m). Pierwotny program przestrzenny obejmował jedynie rynek oraz osiem otaczających go bloków. Cztery bloki przyrynkowe wyróżniały się regularnymi wymiarami, miały szerokość około 52 m i głębokość około 32 m (150 x 100 stóp; 1 stopa = 0,32 m). Podobną głębokość miały dwa bloki narożnikowe, północno-zachodni i południowo-wschodni, jednak ich długość wynosiła około 70 m (200 stóp). Pozostałe dwa bloki ze względu na ukształtowanie terenu zyskały nieregularny kształt. W przestrzeni przyrynkowej wytyczono prawdopodobnie w każdej pierzei po 6 parcel o wymiarach około 8 m x 32 m (25 x 100 stóp), które ciągnęły się przez całą długość bloku. Tczewskie parcele o szerokości 2 prętów i 1 łokcia zostały wskazane w 1350 r. jako wzór dla położonego nad Wisłą miasta Nowego. Szacuje się, że w ciągu XIII w. przy rynku oraz w zaułkach i przy ulicach biegnących przy murach wytyczono około 56 parcel. Wyrażony w starszej literaturze pogląd, iż północna strona rynku pozostała niezabudowana (R. Petong), nie znajduje potwierdzenia w źródłach. Teren za północnym blokiem przeznaczono na budowę kościoła parafialnego i na cmentarz. Północno-wschodni narożnik miasta, między kościołem parafialnym, zamkiem i ulicą prowadzącą do rynku (dzisiejsza ul. Okrzei), zajmował klasztor dominikanów z kościołem Najświętszej Marii Panny, ufundowany przez księcia Mściwoja II w 1289 roku<sup>17</sup>.

Z każdego narożnika rynku wybiegały dwie ulice prowadzące do murów i do bram. Dzisiejsze ulice Krótka i Mickiewicza łączyły rynek z usytuowaną po stronie zachodniej Bramą Wysoką (niem. Hohes Tor). Od strony wschodniej, do Bramy Przewoźnej (niem. Fährtor) wiodła dzisiejsza ulica Okrzei. Z kolei z wschodnio-południowego narożnika można było dojść ulicą Podgórną do Bramy Wodnej (niem. Wasser Tor). W kierunku północnym, dzisiejsza ulica Kardynała S. Wyszyńskiego prowadziła do Bramy Młyńskiej (niem. Mühlen Tor).

<sup>16</sup> R. Petong, *Die Gründung* (jak przyp. 6), s. 35; W. Długokęcki, *Rozwój przestrzenny Tczewa od XIII wieku do 1815 roku*, [w:] *Historia Tczewa* (jak przyp. 2), s. 186–191.

<sup>17</sup> Z. Nawrocki, *Jak niegdyś mieszkało w Tczewie*, Tczew 2009, s. 15–17; R. Petong, *Die Gründung* (jak przyp. 6), s. 36; R. Landowski, *Tczew* (jak przyp. 13), s. 32–34; T. Lewerenz, *Die Großentwicklung der Kleinstädte im Ost- und Westpreußen bis zum Ende des 18. Jahrhunderts*, „Wissenschaftliche Beiträge zur Geschichte und Landeskunde Ostmitteleuropas” 101 (Marburg 1976), s. 58, 205.

Tabela 1. Liczba nieruchomości (parcel/domów) w Tczewie w XIII–XX w.

| Rok      | Miasto       |      | Przedmieścia |        |
|----------|--------------|------|--------------|--------|
|          | domy/parcele | budy | budy         | ogrody |
| ca. 1300 | 56           |      |              |        |
| 1570     | 136          | 34   | 7            | 47     |
| 1591     | 132          |      |              |        |
| 1772     | 181          |      |              |        |
| 1800     | 165          |      | 35           |        |
| 1848     | 292          |      |              |        |
| 1871     | 467          |      |              |        |
| 1900     | 702          |      |              |        |
| 1910     | 931          |      |              |        |
| 1938     | 1 586        |      |              |        |

Źródło: T. Lewerenz, *Die Großentwicklung der Kleinstädte im Ost- und Westpreußen bis zum Ende des 18. Jahrhunderts*, „Wissenschaftliche Beiträge zur Geschichte und Landeskunde Ostmitteleuropas” 101 (Marburg 1976), s. 138–139; M. Stażewski, *Kształtowanie środowiska miejskiego*, [w:] *Historia Tczewa*, red. W. Długokęcki, Tczew 1998, s. 236.

Zajęcie Tczewa przez zakon niemiecki i zburzenie zamku książęcego spowodowało korektę planu miasta. Najistotniejszym jej elementem było zagospodarowanie tak zwanego Dolnego Miasta, czyli obszaru między dzisiejszymi ulicami Chopina i Zamkową, a także północnej pierzei ulicy Okrzei, od strony klasztoru dominikanów, oraz północno-zachodniego bloku między ulicami Podmurną i Skromną. W przywileju z 1364 r. wielki mistrz Winrich von Kniprode zastrzegł dla zakonu parcele o szerokości pięciu prętów, usytuowaną prawdopodobnie przy północnej pierzei rynku, która w XIV w. mogła być wykorzystywana jako siedziba krzyżackiego wójta. Zabudowa nowych terenów oraz miejsc przy murach i w zaułkach oraz podział działek spowodowały znaczny wzrost liczby parcel. Lustracja z 1570 r. wzmiankuje 136 parcel, w tym 25 przy rynku oraz 34 budy, małe budynki mieszkalne bez podwórza, a źródła z końca XVI w. podają informację o 132 parcelach. W inwentarzu z 1772 r. zapisano 181 domów, jednak nie jest pewne, czy liczba ta dotyczy tylko obszaru wewnątrz murów miejskich. Uwzględniając powierzchnię i liczbę parcel należy zaliczyć Tczew do największych małych miast Pomorza Gdańskiego, po Chojnicach (234 parcele) i Świeciu (142 parcele)<sup>18</sup>. Do końca XVIII w. podstawowym materiałem używanym w budownictwie mieszkalnym było drewno. Gdański mieszczanin Martin Gruneweg wspominając swoją wizytę w Tczewie w 1573 r. zanotował, że „kiepskie domy w większości murowano z drewna”, co oznacza, że domy wznoszono z reguły z drewna lub w konstrukcji szachulcowej, a dachy kryto gontem lub słomą. Dopiero w wilkierzu wydanym po wielkim pożarze w 1577 r. nakazano krycie dachówkami dachów budyn-

<sup>18</sup> W. Długokęcki, *Rozwój przestrzenny* (jak przyp. 16), s. 189–190; idem, *Tczew jako krzyżacki ośrodek administracyjny i gospodarczy*, [w:] *Historia Tczewa* (jak przyp. 2), s. 49; *Das Grundbuch der Stadt Dirschau*, hrsg. v. E. Kloss (Quellen und Darstellungen zur Geschichte Westpreußens 14), Danzig 1929, s. 8; R. Rząd, *Zamek w Tczewie. Zestawienie i analiza dotychczas przeprowadzonych badań oraz materiałów źródłowych*, „Teki Kocięskie” 8 (2014), s. 240; T. Lewerenz, *Die Großentwicklung* (jak przyp. 17), s. 151, 248.

ków mieszkalnych i gospodarczych. Część domów przy rynku miała murowane piwnice i przedproża oraz ceglane ściany boczne, tak zwane mury ogniowe<sup>19</sup>.

Najważniejszym budynkiem w przestrzeni rynkowej był ratusz, wzmiankowany po raz pierwszy w 1452 r., ale wzniesiony prawdopodobnie już w I połowie XIV w. Pełnił on funkcje domu handlowego i siedziby władzy komunalnej, rady i ławy sądowej. Ratusz został odbudowany po pożarze w 1577 r., jednak pożar w 1916 r. zakończył historię tej budowli. Piwnice ratuszowe służyły jako magazyny towarów handlowych i prawdopodobnie wykorzystywano je do wyszynku wina. Na parterze ratusza znajdowały się kramy kupieckie, a na piętrze sala mieszcząca oraz pomieszczenia rady i sądu. Po 1577 r. wzniesiono wysoką wieżę z zegarem. Do ratusza dobudowywano kramy handlowe przekupniów i rzemieślników<sup>20</sup>. Infrastrukturę handlową miasta uzupełniały ławy chlebowe przy dzisiejszej ulicy Skromnej oraz spichrze wznoszone przy murach miejskich, wzdłuż południowej pierzei ulicy Rybackiej.

W XVI w. przestrzeń w obrębie murów miejskich podzielona została na trzy okręgi (kwartaly): Wielki obejmujący pierścień parcel bezpośrednio przylegających do murów, Górny z zabudową na zachód od ratusza oraz Dolny z zabudową na wschód od ratusza<sup>21</sup>.

Słabo zachowane źródła do dziejów Tczewa w okresie przedprzemysłowym nie pozwalają na pełną rekonstrukcję najstarszego nazewnictwa ulic. Kilka nazw zapisano w najstarszej księdze gruntowej, założonej przy końcu XVI w., która pozostawała w użyciu przez ponad 200 lat. Współczesne polskie nazwy w większości nawiązują do dawnych nazw niemieckich. Ulicę Podgórną nazywano Oberstraße, fragment ulicy Wyszyńskiego od rynku do kościoła św. Krzyża to dawna Pfaffengasse, Große Mauer Straße to dzisiejsza Podmurna, Kirchen Straße nosi dzisiaj nazwę Kościelnej, Kloster Straße Dominikańskiej, Töpfer Gasse ulicy Garncarskiej, Fischer Straße Rybackiej, Herren Straße Okrzei, a Rosen Straße ulicy Skromnej<sup>22</sup>.

\*

Obszar poza murami miejskimi można podzielić według kryterium własnościowego na dwie kategorie. Do pierwszej należały pola i łąki od strony zachodniej i północnej, które w większości stanowiły własność miejską i na ich obszarze mogły rozwijać się przedmieścia. Do miasta należała również część terenów na nabrzeżu wiślanym. Drugą kategorię stanowiły grunty położone po stronie południowej, w obrębie wsi Czyżykowo,

w której w XIV w. znajdował się dwór wójta zakonu niemieckiego, a w następnych wiekach dobra należące do szlachty<sup>23</sup>. Opinia wzmiankowanego już wyżej Martina Grunewega, zawarta w opisie jego pierwszej wizyty w Tczewie w 1573 r., mówiąca o słabym rozwoju przedmieść – „miasto małe, otoczone dobrymi murami, nie ma przedmieść, otaczają je ogrody” – wydaje się tylko w części zgodna ze stanem rzeczywistym. Podobną opinię wyraził badacz historii miasta Franz Schultz w odniesieniu do stanu z połowy XVIII w.<sup>24</sup> Z pewnością przedmieścia tczewskie pełniły głównie funkcje rolnicze i ogrodnicze, znajdowały się na ich terenie także magazyny, stodoły i urządzenia przemysłowe, natomiast funkcja mieszkalna zaznaczyła się w okresie do 1772 r. w niewielkim stopniu. Najszybciej zaczęło rozwijać się przedmieście zachodnie. Tereny za Bramą Wysoką zostały miastu przekazane już przez księcia Sambora II w przywileju z 1260 r. W okresie przedprzemysłowym ukształtował się na przedmieściu zachodnim schemat sieci ulicznej, widoczny na mapach z 1628 i 1810 r., który przetrwał do czasów współczesnych. Główną arterią komunikacyjną stanowiła Droga do Skarszew, w okresie nowożytnym nazywana także Drogą do Gdańska (dzisiejsza ulica J. Dąbrowskiego). Około 100 metrów za Bramą Wysoką odchodziły od niej droga w kierunku północnym (dzisiejsza ulica Tadeusza Kościuszki) i dzisiejsza ulica Ogrodowa w kierunku południowo-zachodnim. Kolejne skrzyżowanie ukształtowało się na miejscu dzisiejszego placu Marszałka Józefa Piłsudskiego, gdzie w kierunku południowym odchodziła droga do Baldowa i dalej do Gniewu. Na zachodnim skraju przedmieścia ulokowano kaplicę i szpital św. Jerzego (być może w okolicach późniejszego szpitala protestanckiego), który początkowo pełnił funkcję leprozorium. Szpital jest po raz pierwszy wzmiankowany w 1400 r., a spalony został w 1626 roku. Na rubieży przedmieścia zachodniego, w okolicach obecnej ulicy Wojska Polskiego znajdowało się wzgórze szubieniczne (niem. Galgenberg)<sup>25</sup>. Zdecydowaną większość nieruchomości na tym przedmieściu stanowiły ogrody. Źródła kartograficzne (mapa z 1810 r.) wskazują także na rozproszoną zabudowę (budynki gospodarcze i mieszkalne) przy ulicy Ogrodowej i Drodze do Gdańska, liczniejszą bezpośrednio przed Bramą Wysoką i przy rozwidleniu drogi do Gniewu.

Od strony północnej rozwijało się Przedmieście Młyńskie. Na jego obszarze w epoce nowożytnej istniała już dobrze rozwinięta siatka ulic, która przetrwała do czasów współczesnych. Główną osią komunikacyjną była ulica Młyńska (obecnie St. Wyszyńskiego), która prowadziła od Bramy Młyńskiej do młynów. Równoległe do niej biegła ulica Zamkowa, od Bramy Niskiej do ujścia kanału Młynówki i cegielni. Te dwie arterie łączyła droga zwana dzisiaj ulicą Sambora, od której odchodziła ulica Nowa, prowadząca do młynów. Rozwój młynarstwa na przedmieściu północnym był możliwy dzięki wykopaniu na zlecenie zakonu niemieckiego przed 1342 rokiem kanału zwanego Młynówką, który wypły-

<sup>19</sup> *Preussisches Urkundenbuch*, Bd. 6, 1 (jak przyp. 12), s. 152; *Die Aufzeichnungen des Dominikaners Martin Gruneweg (1562 – ca. 1618) über seine Familie in Danzig, seine Handelsreisen in Osteuropa und sein Klosterleben in Polen*, hrsg. v. A. Bues, Bd. 1 (Quellen und Studien des Deutschen Historischen Institut Warschau 19), Wiesbaden 2008, s. 431; Z. Nawrocki, *Jak niegdyś mieszkano* (jak przyp. 17), s. 28–29; *Wilkiery królewskiego miasta* (jak przyp. 15), s. 7, nr 6.

<sup>20</sup> R. Rząd, *Ratusz tczewski. Dzieje budowli i rekonstrukcja jej zarysu na nawierzchni rynku*, „Rocznik Gdański” 58, 1 (1998), s. 151–161; B. Schmid, *Das Rathaus in Dirschau*, „Mitteilungen des Westpreussischen Geschichtsvereins” 15 (1916), s. 62–66; I. Modzelewski, *Dzieje Tczewa*, „Kociewski Magazyn Regionalny” 7 (1989), s. 61.

<sup>21</sup> *Das Grundbuch* (jak przyp. 18), s. XII.

<sup>22</sup> Ibidem, s. X; W. Długokęcki, *Rozwój przestrzenny* (jak przyp. 16), s. 192–192; R. Landowski, *Tczew* (jak przyp. 13), s. 68–70.

<sup>23</sup> F. Schultz, *Geschichte des Kreises Dirschau*, Dirschau 1907, s. 371–372.

<sup>24</sup> *Die Aufzeichnungen des Dominikaners* (jak przyp. 19), s. 431; W. Długokęcki, *Rozwój przestrzenny* (jak przyp. 16), s. 197.

<sup>25</sup> M. Horanin, *Sieć leprozoriów w państwie zakonnym w Prusach*, „Komunikaty Mazursko-Warmińskie” 2 (2005), s. 144, 153; I. Modzelewski, *Dzieje Tczewa* (jak przyp. 20), s. 62.

wał z Jeziora Lubiszewskiego i uchodził do Wisły przy obecnym moście kolejowym. Bieg końcowego odcinka kanału został zmieniony w połowie XIX w., w czasie budowy dworca i torów kolejowych. Pierwotnie, jak wynika z map z 1628 i 1850 r., kanał opływał wzgórze „Samayte”, płynął na południe, w rejonie dzisiejszej ulicy Nowej zataczał pętlę i przez ogrody podolickie płynął na północ do ujścia. Zakon niemiecki zachował władzę nad regale młyńskim, dlatego w średniowieczu także tczewski młyn był zarządzany przez urzędników krzyżackich. Obok młyna działał także folusz, w którym tkacze spiliśniali sukno. Po 1466 r. młyny tczewskie zostały przejęte przez starostę króla polskiego. Od XVI do XVIII w. nad kanałem oprócz młyna zbożowego działał także tartak. Na północ od młynów, przy ujściu Młynówki znajdowała się w okresie nowożytnym cegielnia miejska. Jak wynika z mapy z 1810 r., powyżej młyna wodnego funkcjonował jeszcze młyn wiatrakowy. Przy ulicy Młyńskiej w okresie nowożytnym stały budynki mieszkalne i stodoły. Przy pozostałych ulicach przedmieścia północnego dominowała zabudowa gospodarcza. W fosie przed północnym odcinkiem murów obronnych, na wysokości kościoła parafialnego urządzono w XVI w. mieszczkański ogród strzelecki. Na terenie rozciągającym się od Bramy Niskiej na północ, między Wisłą a ulicą Zamkową, położone były ogrody miejskie zwane „Podolice” (niem. Podlitz), które w 1624 r. zostały wymierzone i przydzielone do parcel miejskich. Budowa przez armię szwedzką warownego obozu w 1626 r., widocznego na mapie z 1628 r., spowodowała zniszczenie zabudowy przedmieścia, które odbudowano po zakończeniu wojen ze Szwecją w połowie XVII wieku<sup>26</sup>.

Na nabrzeżu wiślanym od średniowiecza do końca XVIII w. władcy terytorialni i miasto rozwijali infrastrukturę służącą handlowi i komunikacji. Przystań portowa powstała wraz z lokacją miasta. Prawdopodobnie urządzono ją w małej zatoce, do której dochodziła droga od Bramy Wodnej. W okresie nowożytnym port tczewski wykorzystywany był głównie do przeladunku zboża i drewna. Podobnie długą tradycję miał przewóz przez Wisłę, wzmiankowany już w przywileju z 1260 r. Przystań promowa znajdowała się w pobliżu portu. Zakon niemiecki przejął po 1308 r. prawo do przewozu, a po 1454 r. należało ono do starostwa. Dopiero w 1633 r. miasto wykupiło prawo do użytkowania promu. W źródłach z epoki nowożytnej w pobliżu dawnego zamku wzmiankowany jest mielcuch. W średniowieczu na nabrzeżu znajdował się także dwór wójta zakonu niemieckiego, który pełnił głównie funkcje gospodarcze<sup>27</sup>.

Na południe od Bramy Wodnej rozciągały się tereny należące w średniowieczu do wójtostwa zakonu niemieckiego, a po

1454 r. do starostwa tczewskiego. Bezpośrednio za bramą, przy drodze prowadzącej do Czyżkowa rozwijało się osadnictwo, głównie rybaków. U podnóża skarpy, na której usytuowany był południowy odcinek murów obronnych, powstała mała wieś zagrodnicza, określona w 1437 r. jako *Ulrichgasse* (na obszarze dzisiejszej ulicy Wąskiej), składająca się z małych gospodarstw, których posiadacze pracowali także w folwarku zakonu niemieckiego w Czyżkowie. Od połowy XVII w. na tym terenie znajdowały się głównie ogrody i pola. Na południe od Urlic (teren dzisiejszego parku) rozciągało się pole należące do klasztoru dominikanów<sup>28</sup>. Wieś Czyżkowo wprawdzie nie podlegała władzy miejskiej, ale ze względu na bliskie położenie odgrywała istotną rolę jako zaplecze gospodarcze Tczewa. Między innymi na jej obszarze funkcjonowały cegielnie. W XIV w. powstał folwark krzyżackiego wójta, który w XV w. został przekształcony w dobra rycerskie. W 1451 r. po raz pierwszy wzmiankowana jest wieś chłopska. Folwark szlachecki i wieś chłopska (o łącznej powierzchni 22 łanów i 23 mórg; 1 łan = 16,8 ha = 30 mórg) oraz cegielnie wzmiankowane są także w źródłach z II połowy XVIII w. Król szwedzki Gustaw Adolf planował nadanie Czyżkowa miastu jako rekompensaty za straty poniesione w czasie wojny, jednak plan ten nie doczekał się realizacji<sup>29</sup>.

Proces kształtowania się patrymonium ziemskiego Tczewa trwał około trzystu lat. Pierwsze nadania gmina miejska otrzymała od księcia Sambora II w 1260 r., obejmowały one pastwiska i łąki na terenie Żulaw, między Wisłą a Szpęgawą, oraz ogrody i pola ciągnące się na zachód, w kierunku Lubiszewa. Po 1308 r. zakon niemiecki życzliwie odnosił się do starań mieszczan o powiększenie posiadłości ziemskich. W 1328 r. wielki mistrz Werner von Orseln nadał tczewianom wieś Śliwiny, położoną około 5 km na południowy zachód od miasta, a w 1355 r. kupili oni od zakonu niemieckiego 38 łanów w Tczewskich Łąkach. Według stanu opisanego w przywileju z 1365 r. miasto posiadało (poza gruntami dokupionymi w I połowie XIV w.) patrymonium ziemskie o powierzchni 74,5 łana, a łącznie z arealem Śliwin i Tczewskich Łąk 136 łanów i 17,5 morgi. Ostateczny kształt miejskich posiadłości ziemskich potwierdził król Stefan Batory przywilejem z 1580 r. Część pól, łąk i ogrodów – podobnie jak miało to miejsce w innych miastach państwa zakonu niemieckiego – była na trwałe przypisana do parcel miejskich. Pełnej parceli przysługiwało 14 mórg, a parcelom cząstkowym odpowiednio mniej<sup>30</sup>.

\*

<sup>26</sup> R. Landowski, *Tczew* (jak przyp. 13), s. 44, 57–61; W. Długokęcki, *Rozwój przestrzenny* (jak przyp. 16), s. 197–198; idem, *Tczew jako krzyżacki ośrodek* (jak przyp. 18), s. 50; idem, *Tczew jako ośrodek administracyjny i gospodarczy starostwa tczewskiego*, [w:] *Historia Tczewa* (jak przyp. 2), s. 87–88; K. Korda, *Siedemnastowieczny Tczew w świetle rycin. Czy oddają one obraz ówczesnego miasta*, „Kociewski Magazyn Regionalny” 2, 37 (2002), s. 30.

<sup>27</sup> M. Haftka, B. Jesionowski, *Miniaturony widok średniowiecznego Tczewa z około 1485 r.*, „Kociewski Magazyn Regionalny” 15 (1996), s. 47; W. Długokęcki, *Rozwój przestrzenny* (jak przyp. 16), s. 195; idem, *Tczew jako ośrodek administracyjny i gospodarczy starostwa* (jak przyp. 26), s. 89–90; R. Rząd, *Zamek w Tczewie* (jak przyp. 18), s. 249–50.

<sup>28</sup> *Das große Zinsbuch des Deutschen Ordens 1414–1438*, hrsg. v. P. Thielen, Marburg 1958, s. 297; F. Schultz, *Geschichte* (jak przyp. 23), s. 168; W. Długokęcki, *Tczew jako krzyżacki ośrodek* (jak przyp. 18), s. 50; R. Landowski, *Tczew* (jak przyp. 13), s. 63, 91.

<sup>29</sup> F. Schultz, *Geschichte* (jak przyp. 23), s. 34, 370–371.

<sup>30</sup> *Pommerellisches Urkundenbuch* (jak przyp. 5), nr 185; *Preußisches Urkundenbuch*, Bd. 6, 1 (jak przyp. 12), nr 272; K. L. Preuss, *Dirschau's historische Denkwürdigkeiten. Für das 600jährige Jubelfest der Stadt, Danzig 1860*, s. 65–67, 68–69; R. Petong, *Die Stadtmark Dirschau in rechtsgeschichtlicher Hinsicht*, „Altpreußische Monatsschrift” 24 (1987), s. 637–646; F. Schultz, *Geschichte* (jak przyp. 23), s. 134; W. Długokęcki, *Życie gospodarcze i społeczne w XIV i pierwszej połowie XV wieku*, [w:] *Historia Tczewa* (jak przyp. 2), s. 64–65; idem, *Rzemiosło, handel, rolnictwo w latach 1466–1626*, [w:] *Historia Tczewa* (jak przyp. 2), s. 110–111.

Tczew zaczynał swoją historię jako miasto rezydencjonalne, założone przy zamku księcia Sambora II, którego budowę rozpoczęto w 1252 r. Niestety nie zachowały się źródła pisane i archeologiczne pozwalające na określenie lokalizacji zamku i jego układu przestrzennego. Z tego też względu formułowane od II połowy XIX w. na ten temat opinie mają charakter hipotez. Najbardziej prawdopodobna wydaje się koncepcja zakładająca, że zamek książęcy położony był między Wisłą a wzniesieniem, na którym zbudowano klasztor dominikański. Po wypędzeniu księcia Sambora II z jego księstwa przez księcia gdańskiego Mściwoja II w 1269 r. zamek tczewski utracił funkcję rezydencjonalną. Kolejni władcy Pomorza Gdańskiego zatrzymywali się w nim jedynie w czasie podróży do Gdańska. Zakon niemiecki po zajęciu Tczewa jesienią 1308 r. zburzył zamek, który nie miał już w tym czasie większej wartości obronnej. Nowy władca terytorialny nie zamierzał wznosić w Tczewie ufortyfikowanej rezydencji. Wprawdzie w 1320 r. wzmiankowany jest komtur tczewski, ale już rok później miejsce tego urzędu zajęło wójtostwo. Początkowo pełniący tę funkcję urzędnik wystawiał dokumenty w domach mieszczan, później zatrzymywał się we wzmiankowanym wyżej domu przy rynku. Już jednak w latach 30. XIV w. wójt tczewski na swoją rezydencję wybrał zamek w Sobowidzu. Można przypuszczać, że w ciągu XIV w. zakon niemiecki wznosił na nabrzeżu budynek, który miał stanowić zaplecze administracyjne i gospodarcze dla obsługi przewozu przez Wisłę, w miejscowej tradycji określanej jako „zamek”. Na możliwe położenie tej budowli wskazują wyniki najnowszych badań archeologicznych<sup>31</sup>.

Usytuowanie miasta na wzniesieniu, z którego prowadził łatwy dostęp do zamku, pozwala przypuszczać, że przypisano mu istotną rolę w systemie obronnym książęcej rezydencji. Z przywileju wystawionego dla klasztoru dominikanów wynika, że w 1289 r. miasto było otoczone wałem drewniano-ziemnym oraz podwójną fosą. Pod rządami zakonu niemieckiego, najpewniej w ciągu XIV w. wzniesiono ceglany mur obronny na kamiennym fundamencie, o wysokości 5–6 m. System obronny wzmocniały baszty i wieże, których według opisu z 1565 r. miało być dwanaście. Z zachowanych źródeł ikonograficznych wynika, że masywnym kształtem wyróżniały się wieża Księcia (usytuowana naprzeciw kościoła parafialnego) oraz baszta Wodna w południowo-wschodnim narożniku murów. Wstęp do miasta, jak już wzmiankowano, prowadził przez pięć bram: Wysoką, Młyńską, Niską, Przewoźną i Wodną<sup>32</sup>. Zajęcie w 1626 r. Tczewa przez króla Szwecji Gustawa Adolfa i urządzenie na północnym przedmieściu głównej kwatery dla wojsk walczących z armią polską

w Prusach Królewskich spowodowało budowę nowego systemu fortyfikacji. Składał się on ze wzniesionych w latach 1626–1628 wałów ziemnych, tranzei i bastionów otaczających miasto szerokim lukiem o długości około 3 km od wzgórza „Samayte” na północy, prowadząc dalej północną stroną dzisiejszej ulicy Obrońców Westerplatte, następnie ulicą 30 Stycznia, dalej wzdłuż ulicy Kollątaja, aż do północnej części wsi Czyżykowo po południowej stronie miasta. Specjalne umocnienia wzniesiono nad Wisłą, wokół przyczółku mostu pontonowego. Prace budowlane przy fortyfikacjach wznowiono w 1635 r. z inicjatywy króla Władysława IV, jednak ich zakres jest nieznany. W czasie kolejnej okupacji miasta przez wojska szwedzkie, w latach 1656–1658 rozbudowano fortyfikacje na wyspie wiślanej i na obu brzegach rzeki, wzmacniając przeprawę przez most pontonowy<sup>33</sup>.

Fortyfikacje zwiększały bezpieczeństwo życia miejskiego, nie chroniły jednak przed atakami większych oddziałów wojskowych i przed ogniem – najgroźniejszym przeciwnikiem miejskiej zabudowy. Pierwsze zniszczenie miasta spowodował najazd wojsk husyckich i polskich we wrześniu 1433 r., które podpaliły przedmieścia, skąd pożar przeniósł się na zabudowę wewnątrz murów. Do palącego się miasta wtargnęli najeźdźcy, dopełniając zniszczenia. Kolejna pożoga spustoszyła Tczew w czasie wojny króla Stefana Batorego z Gdańskiem w 1577 r., nie była ona jednak wynikiem walk, lecz zaproszenia ognia przez polskich żołnierzy. Skale destrukcji zwiększyły wybuchy przechowywanego w mieście prochu. Dewastacja zabudowy była tak wielka, że dopiero po dwóch latach rozpoczęto odbudowę. Należy podkreślić, że żaden z tych kataklizmów nie spowodował zmian w układzie i zagospodarowaniu przestrzeni miejskiej<sup>34</sup>.

\*

Upadek polityczny księcia Sambora II, który około 1269 r. został wypędzony przez swojego bratanka Mściwoja II, spowodował także utratę przez Tczew roli centrum władzy książęcej. Mściwoj II zdołał zjednoczyć pod swoją władzą całe Pomorze Gdańskie. W nowych warunkach politycznych z dawnego księstwa tczewskiego utworzono województwo, natomiast zamek w Tczewie stał się rezydencją książęcego urzędnika – kasztelana. W 1308 r. miasto wraz z zamkiem zostało zajęte przez zakon niemiecki i włączone do jego państwa w Prusach. Okręg tczewski uzyskał status wójtostwa (niem. Vogtei), a zarządzający nim urzędnik, jak już wspomniano, rezydował w zamku w Sobowidzu. Tczew, podobnie jak i inne małe miasta pruskie, do początku XV w. nie uczestniczył w życiu politycznym państwa zakonu niemieckiego. Pierwsza okazja do podjęcia przez mieszczan samodzielnych działań politycznych pojawiła się po klęsce zakonu niemieckiego w bitwie pod Grunwaldem 15 lipca 1410 r. Tczewianie uznali władzę króla polskiego Władysława II Jagielly, który przyznał miastu prawo do promu przez Wisłę w Gorzędzieju.

<sup>31</sup> B. Śliwiński, *Sambor II* (jak przyp. 3), s. 94; idem, *Pomorze Wschodnie* (jak przyp. 10), s. 206–207, 433–444; S. Jóźwiak, *Centralne i terytorialne organy władzy zakonu krzyżackiego w Prusach w latach 1228–1410. Rozwój – przekształcenia – kompetencje*, Toruń 2012, s. 122; R. Rząd, *Zamek w Tczewie* (jak przyp. 18), s. 230.

<sup>32</sup> *Lustracja województw pomorskiego, malborskiego i chełmińskiego 1565*, wyd. S. Hoszowski, Gdańsk 1961, s. 124; B. Śliwiński, *Pomorze Wschodnie* (jak przyp. 10), s. 204–205; I. Modzelewski, *Dzieje Tczewa* (jak przyp. 20), s. 63; K. Korda, *Siedemnastowieczny Tczew* (jak przyp. 26), s. 27–28; R. Krzywdziński, *Nowe odkrycia średniowiecznych fortyfikacji miejskich Tczewa*, „Pomerania” 2, 395 (2007), s. 31–37; R. Wieloch-Kozłowska, *Badania archeologiczne przy Baszcie Wodnej w Tczewie*, [w:] *XVII Sesja Pomorzoznawcza*, red. H. Paner, M. Fudziński, t. 2, Gdańsk 2013, s. 565–569; eadem, *Mury obronne średniowiecznego Tczewa*, „Biuletyn Konserwatorski Województwa Pomorskiego” 1 (2013), s. 97–108.

<sup>33</sup> T. Nowak, *Polska technika wojenna XVI–XVIII w.*, Warszawa 1970, s. 308–311; R. Woźniak, *Fortyfikacje w dawnych Prusach Królewskich*, Warszawa 1974, s. 101–102; Z. Nawrocki, *Jak niegdyś mieszkano* (jak przyp. 17), s. 58–60; K. Korda, *Siedemnastowieczny Tczew* (jak przyp. 26), s. 27–28.

<sup>34</sup> W. Długokęcki, *Tczew wobec zakonu krzyżackiego w pierwszej połowie XV wieku*, [w:] *Historia Tczewa* (jak przyp. 2), s. 74; idem, *Tczew w życiu politycznym Prus Królewskich w latach 1466–1772*, [w:] *Historia Tczewa* (jak przyp. 2), s. 159.

Jednak po wycofaniu się armii polskiej spod Malborka mieszkańcy Tczewa w początkach października 1410 r. wzięli do niewoli polską załogę i wrócili pod władzę wielkiego mistrza. Na zaproszenie władcy kraju delegacja rady Tczewa uczestniczyła w zjeździe stanowym w Elblągu w 1412 r., a burmistrz Nicolaus został powołany do utworzonej przez wielkiego mistrza Heinricha von Plauena rady krajowej<sup>35</sup>. W latach 40. i 50. XV w. władze miejskie zaangażowały się w działania opozycji przeciw zakonowi niemieckiemu. W 1440 r. Tczew przystąpił do Związku Pruskiego, który jako reprezentacja miast i rycerstwa starał się pozyskać do rywalizacji politycznej z władcą terytorialnym także małe miasta. Spośród małych miast Pomorza Gdańskiego, rada Tczewa najaktywniej włączyła się w działania opozycji stanowej, jej przedstawiciele uczestniczyli w latach 1440–1453 w aż sześciu zjazdach stanowych. Po wybuchu 6 lutego 1454 r. zbrojnego powstania stanów pruskich przeciw władcy kraju władze Tczewa opowiedziały się po stronie Związku Pruskiego. Ze względu na swoje położenie miasto odgrywało ważną rolę w ochronie żeglugi wiślanej i przeprawie przez Wisłę na drodze do Malborka. Po zwycięskiej dla zakonu niemieckiego bitwie po Chojnicami (18 września 1454 r.) Tczew na krótko wrócił jeszcze po władzę wielkiego mistrza. Dopiero po zajęciu Malborka przez wojska Związku Pruskiego i króla polskiego, 13 czerwca 1457 r. zaciężni zakonu niemieckiego opuścili miasto. Kilka miesięcy później król Kazimierz II Jagiellończyk przekazał Tczew oraz dawne wójtostwo tczewskie Gdańskowi jako zastaw na poczet kosztów poniesionych na prowadzenie wojny. Długoletnią wojnę zakończył II pokój toruński zawarty 19 października 1466 r., na mocy którego Pomorze Gdańskie włączone zostało do Królestwa Polskiego jako Prusy Królewskie<sup>36</sup>.

W nowej strukturze politycznej i ustrojowo-terytorialnej obszar dawnego wójtostwa wraz z Tczewem znalazł się w granicach powiatu tczewskiego, który pod względem powierzchni był największym wśród ośmiu powiatów województwa pomorskiego. W mieście odbywały się sejmiki szlacheckie, posiedzenia sądu ziemskiego dla szlachty, a w II połowie XV i na początku XVI w. także zjazdy stanów Prus Królewskich, na które swoich przedstawicieli wysyłała także rada Tczewa. Po zakończeniu ostatniego konfliktu wojennego między Polską a zakonem niemieckim w 1525 r. rozpoczął się dla Prus Królewskich okres trwającego ponad sto lat pokoju, który przerwały w I połowie XVII w. wojny ze Szwecją. Tczew ze względu na położenie przy przeprawie przez Wisłę miał dla walczących wojsk znaczenie strategiczne. W czasie pierwszego najazdu Szwedów na Pomorze Gdańskie, w latach 1626–1629 miasto zostało bez walki zajęte przez armię króla Gustava Adolfa. W czasie wojny z lat 1655–1660 armia

szwedzka dwukrotnie okupowała Tczew, od stycznia 1656 r. do listopada 1657 r. oraz od marca do września 1659 r. Dotkliwe straty gospodarcze przyniosła wojna północna (1700–1721), w czasie której stacjonowały w mieście wojska wszystkich walczących stron (polskie, saskie, rosyjskie i szwedzkie), a mieszczaństwo było zmuszane do wypłaty kontrybucji. Kryzys pogłębiła wielka epidemia dżumy w 1709 r., której ofiarą mogło paść około 25% mieszkańców. Kolejne zniszczenia i zarazy dotknęły miasto w czasie walk o tron polski, gdy do Tczewa w 1734 r. wkroczyła armia rosyjska, oraz w latach 1770–1772, gdy wojska pruskie nałożyły na mieszkańców kolejne kontrybucje<sup>37</sup>.

\*

Szacowanie liczby mieszkańców Tczewa w średniowieczu oraz w epoce nowożytnej opiera się głównie na danych dotyczących liczby nieruchomości. Dla potrzeb tych szacowań przyjęto, że na jeden dom przypadało średnio siedmiu mieszkańców, a na jedną budę – czterech. Zakładając, że początkowo przestrzeń miejska była podzielona na około 56 parcel, można przypuszczać, że w okolicach roku 1300 Tczew zamieszkiwało około 400 osób. W późnym średniowieczu oraz w I połowie XVI w. nastąpił wyraźny wzrost stanu ludności. Na podstawie pochodzących z 1570 r. danych odnoszących się do zabudowy (domów i bud) oszacowano, że zaludnienie Tczewa w obrębie murów wynosiło około 1100 osób, natomiast przy uwzględnieniu niewielkiego rozwoju osadnictwa na przedmieściach, wydaje się uzasadnione określenie liczby mieszkańców całego kompleksu miejskiego na około 1200 osób. W następnych dwóch stuleciach wojny oraz towarzyszące im epidemie miały negatywny wpływ na rozwój demograficzny miasta; liczba 1201 mieszkańców, odnotowana w źródłach z 1772 r. (zob. tab. 1), stanowi potwierdzenie stagnacji zaludnienia Tczewa w epoce nowożytnej.

Pod względem prawnym ludność Tczewa dzieliła się na obywateli oraz pozostałych mieszkańców, nieposiadających prawa miejskiego. Obywatelstwo miejskie nadawano osobom wolnym, które mogły przedstawić list dobrego urodzenia z legalnego związku oraz uiścić odpowiednią opłatę. Z obowiązku opłaty zwolnieni byli synowie tczewskich obywateli. Osoby posiadające status obywatela miały prawo nabywania nieruchomości oraz zajmowania się handlem i rzemiosłem. Dodatkowym przywilejem obywateli, którzy byli właścicielami domów, było prawo do wazzenia i sprzedaży piwa, a działalność ta stanowiła ważny element gospodarki miejskiej. W wilkierzu z 1599 r. do grupy mieszkańców pozbawionych praw obywatelskich zaliczono osoby mieszkające w budach, wynajmowanych izbach, zajmujące się drobnym handlem (kramarzy) oraz mieszkańców przedmieść. Wszyscy mieszkańcy Tczewa, niezależnie od posiadanego statusu prawnego, byli zobowiązani do wykonywania prac oraz świadczenia usług transportowych na rzecz miasta, na mocy polecenia rady miejskiej. Struktura etniczna ludności Tczewa była zróżnicowana, a grupę dominującą stanowili mieszkańcy pochodzenia niemieckiego. Język niemiecki pełnił również rolę języka urzędowego

<sup>35</sup> S. Józwiak, K. Kwiatkowski, A. Szweđa, S. Szybkowski, *Wojna Polski i Litwy z zakonem krzyżackim w latach 1409–1411*, Malbork 2010, s. 515–516, 590; M. Pelech, *Die hochmeisterlichen Räte vom Jahre 1412: Ihre Tätigkeit und Bedeutung. Ein Beitrag zur Personengeschichte des Deutschordenslandes Preussen*, „Altpreußische Geschlechterkunde” 13 (1982), s. 83.

<sup>36</sup> R. Czaja, *Małe miasta na zjazdach stanów pruskich do 1454 r.*, „Acta Universitatis Nicolai Copernici, Archeologia” 28 (2001), s. 105; M. Biskup, *Trzynastoletnia wojna z Zakonem Krzyżackim 1454–1466*, Warszawa 1967, s. 174, 185, 192, 281–283, 493; W. Długokęcki, *Tczew w wojnie trzynastoletniej (1454–1466)*, [w:] *Historia Tczewa* (jak przyp. 2), s. 79–84.

<sup>37</sup> M. Biskup, A. Tomczak, *Mapy województwa pomorskiego w II połowie XVI wieku*, Toruń 1955, s. 25–26; W. Długokęcki, A. Groth, *Tczew w życiu politycznym Prus Królewskich w latach 1466–1772*, [w:] *Historia Tczewa* (jak przyp. 2), s. 151–161.

w kancelarii miejskiej. Polscy mieszkańcy, mniej liczni, należeli zwykle do uboższych warstw społecznych<sup>38</sup>.

W epoce przedprzemysłowej rozwój gospodarczy Tczewa nie odbiegał zasadniczo od wzorców charakterystycznych dla małych miast Europy Środkowo-Wschodniej, których funkcje handlowe, produkcyjne i usługowe ukierunkowane były na najbliższą okolicę, a rolnictwo stanowiło nieodzowny element życia miejskiego. Pomimo korzystnej lokalizacji geograficznej Tczewa – na skrzyżowaniu ważnego szlaku lądowego z zachodu na wschód oraz nad Wisłą, stanowiącą istotny trakt handlowy łączący ziemie polskie z Morzem Bałtyckim – miasto nie rozwinęło trwałych struktur handlu dalekosiężnego. Można przypuszczać, że zasadniczym czynnikiem ograniczającym rozwój tczewskiego handlu była bliskość Gdańska, położonego u ujścia Wisły i mającego ugruntowaną pozycję w handlu międzynarodowym. Do początku wieku XV w Tczewie funkcjonował przedstawiciel handlowy wielkiego szafarza zakonu niemieckiego z Królewca. Zajmował się on dystrybucją towarów importowanych, w szczególności sukna i przypraw, oraz skupem produktów przeznaczonych na eksport, głównie zboża i drewna. W okresie średniowiecza oraz w czasach nowożytnych w mieście działali także pośrednicy reprezentujący kupców gdańskich, którzy zajmowali się skupem surowców – przede wszystkim zboża i drewna dostarczanych z Borów Tucholskich. Choć brakuje źródeł umożliwiających precyzyjne określenie skali obrotów handlowych Tczewa w epoce nowożytnej, można przypuszczać, że zboże odgrywało istotną rolę w lokalnym handlu. Jarmark, rozpoczynający się corocznie w niedzielę po święcie Podwyższenia Krzyża Świętego (14 września), miał zasięg regionalny. Uczestniczyli w nim kupcy i rzemieślnicy z miast oddalonych do około 40 kilometrów od Tczewa. Codzienna działalność handlowa koncentrowała się na rynku, gdzie funkcjonowały stałe punkty sprzedaży: lawy chlebowe, jatki mięsne, budy kramarskie i stragany. Ważną rolę odgrywały również targi tygodniowe, organizowane w każdą sobotę, będące podstawową formą wymiany towarowej z ludnością okolicznych wsi. Z punktu widzenia udziału mieszkańców Tczewa w regionalnym systemie gospodarczym istotne znaczenie miała również przystań rzeczna oraz aktywność szyprow wiślanych, których bractwo wzmiankowane jest w źródłach już w 1390 roku<sup>39</sup>.

Żadne z rzemiosł uprawianych w Tczewie nie osiągnęło w epoce przedprzemysłowej znaczenia wykraczającego poza ramy lokalne. W średniowieczu działała w mieście dość liczna grupa sukienników, którzy dostarczali swoje produkty między innymi na zamek w Malborku. W epoce nowożytnej produkcja sukna zanikła, a wśród rzemiosł tkackich główną rolę zaczęło odgrywać płóciennictwo. Zgodnie z wykazem podatkowym z 1570 r. w Tczewie mieszkało wtedy 106 rzemieślników reprezentujących 25 różnych branż produkcyjnych i usługowych. Do najliczniej

reprezentowanych profesji należeli rybacy (15 osób), płóciennicy (11 osób), piekarze (9 osób), szewcy (8 osób), kowale (6 osób) oraz stolarze, kołodzieje i kuśnierze (po 5 osób). Wykaz ten wskazuje na zróżnicowaną strukturę rzemiosła tczewskiego, w którym brakowało jednak wyspecjalizowanych i wyraźnie dominujących branż. Duże znaczenie dla położenia gospodarczego mieszczan tczewskich miała produkcja i sprzedaż piwa. Prawo do wytwarzania tego trunku przysługiwało wszystkim właścicielom parcel miejskich, niemniej jednak sama produkcja była zarezerwowana dla wyspecjalizowanych rzemieślników – mielczarzy i browarników<sup>40</sup>.

Wszyscy właściciele domów w Tczewie byli także rolnikami, gdyż do każdej parceli przypisane były pola i łąki. Widoczne w XIV w. powiększanie tczewskich posiadłości ziemskich może świadczyć o postępującej agraryzacji gospodarki miejskiej. Na duże znaczenie rolnictwa w życiu miasta wskazuje fakt, że mieszczenie-rolnicy mieli od XV w. własne bractwo. Obywatele Tczewa uprawiali pola przy użyciu własnego sprzętu rolniczego, choć najczęściej zatrudniali czeladź lub zagrodników, którzy otrzymywali w zamian kawalek gruntu. Część płodów rolnych, głównie zboża, mieszczenie sprzedawali na miejscowym rynku lub spławiali do Gdańska. Według danych z XVII w. przeciętny mieszczanin posiadał jednego lub dwa konie oraz podobną liczbę sztuk trzody chlewnej. Hodowano również owce i bydło, jednak nie ma dokładnych danych dotyczących liczebności tych zwierząt<sup>41</sup>.

\*

Tczew wchodził w epoce przedprzemysłowej w skład diecezji włocławskiej. Parafia tczewska została prawdopodobnie ustanowiona już w momencie lokacji miasta, na co wskazują wzmianki o pierwszym plebanie, datowane na lata 1258 i 1260. Kościół parafialny nosił wezwanie św. Krzyża. Budowę murowanego, trzynawowego kościoła rozpoczęto prawdopodobnie na przełomie XIII i XIV w. i ukończono w połowie XIV stulecia. Ważnym elementem wyróżniającym Tczew – jako miasto o niewielkich rozmiarach – była obecność konwentu zakonnego. W 1275 r. książę Sambor II podjął próbę założenia w Tczewie klasztoru benedyktynek, jednak projekt ten nie doszedł do skutku. Powodzeniem zakończyła się natomiast fundacja klasztoru dominikanów przez księcia Mściwoja II w 1289 r. Budowę kościoła dominikańskiego pod wezwaniem Najświętszej Marii Panny rozpoczęto, podobnie jak i kościoła parafialnego, pod koniec XIII w.; od strony północnej przylegały do niego zabudowania klasztorne. W 1433 r. kompleks klasztorny został spalony w wyniku najazdu wojsk husyckich, zaczęto go odbudowywać już w latach 40. W średniowieczu na topografię sakralną Tczewa składała się jeszcze położona na przedmieściu zachodnim kaplica

<sup>38</sup> Wilkierz *królewskiego miasta* (jak przyp. 15), s. 6, 16, 18, 21; W. Długokęcki, *Ustrój miasta* (jak przyp. 15), s. 97–98.

<sup>39</sup> *Schuldbücher und Rechnungen der Großschäffer und Lieger des Deutschen Ordens in Preußen*, Bd. 1: *Großschäfferei Königsberg 1 (Ordensfoliant 141)*, hrsg. v. C. Heß, C. Link, J. Sarnowsky, Köln 2008, s. 200–206; W. Długokęcki, *Życie gospodarcze* (jak przyp. 30), s. 62–64; idem, *Rzemiosło, handel i rolnictwo w latach 1466–1626*, [w:] *Historia Tczewa* (jak przyp. 2), s. 109; A. Groth, *Gospodarka miejska w latach 1626–1772*, [w:] *Historia Tczewa* (jak przyp. 2), s. 125–127.

<sup>40</sup> Wilkierz *królewskiego miasta* (jak przyp. 15), s. 21–22; St. Gierszewski, *Struktura gospodarcza i funkcje rynkowe mniejszych miast województwa pomorskiego w XVI i XVII w.*, Gdańsk 1966, s. 202; W. Długokęcki, *Życie gospodarcze* (jak przyp. 30), s. 62; R. Czaja, *Miasta pruskie a zakon krzyżacki. Studia nad stosunkami między miastem a władzą terytorialną w późnym średniowieczu*, Toruń 1999, s. 182.

<sup>41</sup> Wilkierz *królewskiego miasta* (jak przyp. 15), s. 17, 23; St. Gierszewski, *Struktura gospodarcza* (jak przyp. 40), s. 197; A. Groth, *Gospodarka miejska* (jak przyp. 39), s. 115–118.

św. Jerzego ze szpitalem dla trędowatych (leprozorium). Pierwsza wzmianka o tym szpitalu pochodzi z początków XV wieku<sup>42</sup>.

W drugiej ćwierci XVI w. w Tczewie zaczęły zyskiwać na znaczeniu nauki Marcina Lutra. Rada miejska i większość mieszczan przychylnie odnosiła się do nowych idei religijnych. Przy katolicyzmie pozostała głównie ludność uboższa, przede wszystkim polskiego pochodzenia. Krytyczne stanowisko luteranizmu wobec konwentów zakonnych doprowadziło w latach 50. XVI w. do opuszczenia miasta przez dominikanów. W 1580 r. tczewski klasztor dominikanów został przyłączony do konwentu w Gdańsku, a mnisi dominikańscy wrócili do miasta dopiero w latach 90. tegoż stulecia. W II połowie XVI w. zarówno katolicy, jak i protestanci korzystali wspólnie z kościoła parafialnego oraz cmentarza. Około 1567 r. protestanci przejęli również kaplicę św. Jerzego. Dopiero w 1597 r. dzięki wsparciu biskupa włocławskiego oraz króla Zygmunta III Wazy udało się katolikom uzyskać pełną kontrolę nad kościołem św. Krzyża. Z kolei protestanci po zniszczeniu kaplicy św. Jerzego w 1626 r. otrzymali w 1639 r. pozwolenie na budowę własnego kościoła w obrębie miejskich murów, przy obecnej ulicy Krótkiej. Najstarsza szkoła w Tczewie powstała przy parafii św. Krzyża, a jej uczniowie są wzmiankowani w zapisce źródłowej pochodzącej z początku XV w. Od połowy XVI w. działały w mieście dwie szkoły parafialne. Szkoła katolicka była usytuowana przy cmentarzu kościelnym, natomiast szkoła protestancka została po 1639 r. przeniesiona do nowo wybudowanego kościoła św. Jerzego<sup>43</sup>.

### MIASTO W XVIII–XIX WIEKU (1772–1918)

W wyniku I rozbioru Polski Tczew został przyłączony do Królestwa Pruskiego. Administracja pruska wkroczyła do miasta 13 września 1772 r., a kilka dni później, 27 września w Malborku burmistrz i sekretarz rady złożyli przysięgę wierności królowi Fryderykowi II. Po klęsce Prus w wojnie z Napoleonem w 1806 r. miasto zostało zdobyte po krótkim oblężeniu 23 lutego 1807 r. przez dywizję generała Jana Henryka Dąbrowskiego, wspierającą atak armii francuskiej na Gdańsk. W czasie walk wiele domów w mieście zostało zniszczonych, a przedmieścia całkowicie zdewastował pożar. Kontrybucje na rzecz armii francuskiej, między innymi na pokrycie kosztów rozbudowy fortyfikacji, zrujnowały mieszczan ekonomicznie. Na mocy postanowień kongresu wiedeńskiego z 1815 r. Prusy zachowały władzę nad Pomorzem Gdańskim<sup>44</sup>.

Ustrój miast w państwie pruskim określała konstytucja z 1808 r. Zgodnie z jej postanowieniami samorząd miejski poddany został kontroli władzy państwowej, która finansowała część

realizowanych przez niego zadań i zatwierdzała wyniki wyborów do organów komunalnych. Kompetencje miejskich urzędów i prawa wyborcze obywateli zależały od rangi miasta. Tczew został zaliczony do kategorii miast małych, liczących poniżej 3500 mieszkańców. Rada miejska pozostała najważniejszym organem samorządowym; dysponowała ona kompetencjami ustawodawczymi, a także wybierała magistrat z burmistrzem na czele, który sprawował władzę wykonawczą. W ciągu XIX w. władze państwowe ulokowały w Tczewie szereg ważnych urzędów: sąd okręgowy w 1879 r., urząd katastralny i sąd kupiecki. W roku 1887 przywrócono powiat tczewski, zlikwidowany w 1818 r., i miasto stało się siedzibą landrata<sup>45</sup>.

Zniszczenia i gospodarcza ruina spowodowane przez wojny napoleońskie, a także rozbudowane przez Francuzów szaniec obronne i status twierdzy przyznany miastu przez władze pruskie znacznie utrudniały rozwój ekonomiczny i urbanistyczny w pierwszych latach pod władzą króla pruskiego. Do połowy XIX w. przetrwał w Tczewie bez większych zmian ukształtowany w średniowieczu układ przestrzenny. Dopiero od lat 30. XIX w. rozpoczęto rozbiorke średniowiecznych murów i nowożytnych fortyfikacji. Natomiast aż do 1868 r. miasto musiało czekać na zgodę władz pruskich na rozbiorke szanów wzniesionych przez wojska francuskie. W pierwszej połowie XIX w. Tczew rozwijał się powoli. Utwardzenie w latach 1824–1830 prowadzącej przez miasto drogi z Berlina do Królewca oraz wzniesienie na Wiśle mostu pontonowego można uznać jedynie za zapowiedź wzrostu znaczenia Tczewa jako punktu tranzytowego<sup>46</sup>. Przełomowe znaczenie w tym względzie miała rozbudowa sieci torów kolejowych. W latach 1849–1852 zbudowano połączenie kolejowe z Bydgoszczą do Gdańska ze stacją w Tczewie. W 1857 r. oddano do użytku most na Wiśle, przez który poprowadzono linię kolejową do Malborka i dalej do Królewca. W 1873 r. uruchomiono połączenie kolejowe do Pily. W latach 1888–1890 zbudowano nowy most kolejowy, stary most służył odtąd komunikacji drogowej. Konsekwencją rosnącego znaczenia funkcji centralnych Tczewa było utworzenie w 1887 r. powiatu tczewskiego. W latach 90. XIX w. rozpoczął się trwający do I wojny światowej okres bardzo intensywnego rozwoju infrastruktury komunalnej (elektryfikacja, gazownictwo, kanalizacja), budownictwa mieszkaniowego oraz inwestycji przemysłowych. Z funkcją Tczewa jako ważnego węzła kolejowego wiązała się budowa odpowiedniej infrastruktury: dworca pasażerskiego i towarowego, warsztatów, bocznic kolejowych. Inwestycje te z jednej strony stymulowały gospodarkę miejską i wzrost liczby mieszkańców, z drugiej jednak utrudniały rozwój lokalnej infrastruktury komunikacyjnej ze względu na brak koordynacji między projektami sieci ulicznej i dróg kolejowych oraz wysokie koszty budowy licznych wiaduktów nad torami<sup>47</sup>.

<sup>42</sup> W. Roth, *Die Dominikaner und Franziskaner im Deutsch-Ordensland Preußen*, Königsberg 1918, s. 81–84; *Das Marienburger Tresslerbuch der Jahre 1399–1409*, hrsg. v. E. Joachim, Königsberg 1893, s. 79, 320; J. Heise, *Die Bau- und Kunstdenkmäler des Kreises Pr. Stargard*, Danzig 1885, s. 164–175.

<sup>43</sup> F. Schultz, *Geschichte* (jak przyp. 23), s. 122–125; W. Długokęcki, *Życie religijne w okresie reformacji i kontrreformacji*, [w:] *Historia Tczewa* (jak przyp. 2), s. 133; *Das Marienburger Tresslerbuch* (jak przyp. 42), s. 320, 473; K. M. Kowalski, *Kościół, duchowieństwo i szkolnictwo od XVI do początków XIX wieku*, [w:] *Historia Tczewa* (jak przyp. 2), s. 147–149.

<sup>44</sup> A. Groth, *W mirach wielkiej polityki (1772–1815)*, [w:] *Historia Tczewa* (jak przyp. 2), s. 180–185; F. Schultz, *Geschichte* (jak przyp. 23), s. 208.

<sup>45</sup> B. Okoniewska, *Ustrój miasta Tczewa. System funkcjonowania władz miejskich w latach 1815–1939*, [w:] *Historia Tczewa* (jak przyp. 2), s. 212–216.

<sup>46</sup> E. Raduński, *Zarys dziejów miasta Tczewa*, Tczew 1927, s. 92–98; F. Schultz, *Geschichte* (jak przyp. 23), s. 222; M. Stażewski, *Kształtowanie środowiska miejskiego*, [w:] *Historia Tczewa* (jak przyp. 2), s. 232–234.

<sup>47</sup> R. Landowski, *Tczew* (jak przyp. 13), s. 119–122; Ł. Brządkowski, P. Zieliński, *Mosty tczewskie*, Tczew 2017, s. 9–26; E. Raduński, *Zarys dziejów* (jak przyp. 4), s. 110–114; Z. Nawrocki, *Jak niegdyś mieszkało* (jak przyp. 17), s. 64; B. Badziong, *Atlas historyczny powiatu tczewskiego*, Tczew 2023, s. 14.

Cechą charakterystyczną rozwoju urbanistycznego Tczewa w II połowie XIX w. było znaczne zwiększenie powierzchni, spowodowane przez rozwój infrastruktury kolejowej i wielokrotny wzrost liczby mieszkańców: z 1412 w 1772 r. do 5872 w 1861 r. i 14 184 w 1905 r. W roku 1861 włączono do miasta Tczewskie Łąki i graniczące z nimi od wschodu tereny nad Wisłą. W roku 1908 przyłączono wieś Czyżykowo, która do tego czasu pozostawała odrębną gminą, mimo że od końca XIX stulecia w jej granice coraz silniej wkraczała zabudowa miejska. W 1914 r. włączono w granice miasta folwark Prątnica, położony od zachodu, między dzisiejszą ulicą Jagiellońską a kanałem młyńskim. Przed wybuchem I wojny światowej powierzchnia miasta liczyła około 2300 ha, na tym obszarze stało 931 budynków mieszkalnych<sup>48</sup>.

Przestrzenny wzrost miasta w XIX w. wiązał się przede wszystkim z rozwojem osadnictwa na przedmieściach. Na początku epoki przemysłowej tylko w niewielkim stopniu pełniły one funkcję mieszkalną. W 1800 r. na ogólną liczbę 200 domów, tylko 28 znajdowało się na przedmieściach. Urbanizacja przedmieść nie postępowała według spójnej koncepcji. Można w niej wyróżnić dwa kierunki. Z jednej strony rozwijała się ona promieniście od staromiejskiego centrum wzdłuż trzech głównych ulic, które od średniowiecza prowadziły do bram miejskich: ul. Czyżykowskiej (niem. Königsbergerstraße), ul. J. Dąbrowskiego (niem. Poststraße) i ul. S. Wyszyńskiego (niem. Bahnhofstraße). Z drugiej zaś strony od lat 70. XIX w. nowe dzielnice mieszkalne o różnej strukturze zabudowy zaczęły powstawać na obrzeżach miasta<sup>49</sup>.

Już w I połowie XIX w. reprezentacyjnego charakteru zaczął nabierać odcinek ulicy J. Dąbrowskiego położony najbliżej Bramy Wysokiej. Status ulicy i całego przedmieścia nazywanego Berlińskim, a następnie Gdańskim podkreślały okazałe budynki administracyjne: sądu okręgowego (1847 r.; rozbudowany w 1878 r.), poczty (1850 r., przebudowany w 1905 r.) i starostwa (1908). Na jego terenie wzniesiono także nowoczesne obiekty szkolne przy obecnej ulicy Obrońców Westerplatte (niem. Friedrich Straße) i ulicy 30 Stycznia (niem. Baldauer Straße). Na początku XX w. zwarta zabudowa mieszkaniowa tego przedmieścia dotarła do torów kolejowych. Na zachodnim jego krańcu, w sąsiedztwie zabudowy mieszkalnej i szkolnej powstały przy końcu XIX w. dwie fabryki.

Od połowy XIX w. swój charakter zaczęło zmieniać przedmieście północne, położone między Starym Miastem a dworcem kolejowym (1857), nazywane w II połowie XIX w. Przedmieściem Dworcowym. W miejscu dawnej zabudowy gospodarczej zaczęto wznosić eleganckie, nowoczesne kamienice. Zabudowa przemysłowa (tartaki, elektrownia) utrzymała się tylko we wschodniej części (między ulicą Zamkową i Wisłą). Nowy charakter tego przedmieścia podkreśliły budynki użyteczności publicznej: hala miejska (1910) i łaźnia (1911).

W rozwoju przedmieścia południowego, przed Bramą Wodną, można wyróżnić dwie fazy. Do połowy XIX w., gdy istniała pontonowa przeprawa przez Wisłę, funkcje Przedmieścia Malborskiego, zwanego także Królewieckim (niem. Marienburger-

-Königsberger Vorstadt), polegały głównie na obsłudze ruchu związanego z przeprawą. Przeprawa przestała działać po wybudowaniu na drugim krańcu miasta stałego mostu. W II połowie XIX w. zabudowa Przedmieścia Królewieckiego cechowała się dużym zróżnicowaniem. Bliżej Starego Miasta, przy dzisiejszej ulicy Chopina i na wschodnim odcinku ulicy Czyżykowskiej, na skarpie wislanej wznoszono budynki wielorodzinne. Nad Wisłą zachowało się jednak sporo skromnych domów jednorodzinnych. Wiejska zabudowa stopniowo znikwała z ulicy Wąskiej (dawne Urlice) łączącej Przemieście Królewieckie z Przedmieściem Gdańskim. Widocznym elementem krajobrazu Przedmieścia Królewieckiego były także zakłady przemysłowe, w tym gazownia miejska (1867/1906)<sup>50</sup>.

Do nowych projektów urbanistycznych, realizowanych poza zasięgiem osadnictwa i infrastruktury drogowej z epoki przedprzemysłowej, zaliczyć należy osiedle Nowe Miasto przy torach kolejowych oraz cztery osiedla domów jednorodzinnych wzniesione na terenie dawnych folwarków. W celu zapewnienia mieszkań dla rosnącej liczby pracowników kolei od lat 70. XIX w. podjęto budowę regularnie zaplanowanego osiedla między ulicą Gdańską (Danziger Straße) a torami. Według pierwotnych planów miało się ono składać z domków jednorodzinnych z ogródkami, ostatecznie jednak przeważała koncepcja budowy domów wielorodzinnych. W tym samym czasie zaczęto wznosić osiedle robotnicze po północnej stronie torów (Zatorze). Zakończenie tego projektu odwlekano się jednak ze względu na podmokły grunt. Nowe Miasto miało zróżnicowaną strukturę społeczną. Przy końcu XIX w. Spółdzielnia Mieszkaniowa Urzędników Państwowych rozpoczęła stawianie domów przy nowo wytyczonej ulicy Gossler Straße (dzisiaj ulica Jana III Sobieskiego)<sup>51</sup>. Na początku XX w. spółdzielnie realizowały także budowę osiedli domów jednorodzinnych na dawnych terenach wiejskich. Przedsięwzięcia te, mające wsparcie pruskich władz państwowych, preferowały mieszkańców narodowości niemieckiej, gdyż uzyskanie prawa do budowy domu wiązało się z deklaracją posługiwania się językiem niemieckim. Od 1913 r. wznoszono domy przy dzisiejszych ulicach Sienkiewicza, Krasińskiego, Matejki i Staszica, w sąsiedztwie założonego w latach 1898–1910 parku (Osiedle za Parkiem). W tym czasie Niemiecka Spółdzielnia Osadnicza (niem. Deutsche Siedlungsgenossenschaft) rozpoczęła budowę osiedla domów jednorodzinnych nad Wisłą, na południowo-wschodnim krańcu Czyżykowa (tak zwane Osiedle nad Wisłą). Podobne osiedla zaczęto wznosić przy zachodnim odcinku ulicy Gdańskiej (spółdzielnia kolejarzy przy ulicy Chłodnej) oraz na terenie dawnego folwarku Prątnica<sup>52</sup>.

\*

Od 1772 do 1914 roku systematycznie zwiększało się zaludnienie Tczewa. Rozwój demograficzny był cechą charakterystyczną wszystkich miast w XIX w., jednak dziesięciokrotny wzrost liczby mieszkańców Tczewa należy uznać za zjawisko wyjątkowe (zob.

<sup>48</sup> Z. Nawrocki, *Jak niegdyś mieszkano* (jak przyp. 17), s. 62.

<sup>51</sup> R. Landowski, *Tczew* (jak przyp. 13), s. 134–136; J. M. Ziolkowski, *Tczew. Osiedla małe i duże z XIX–XXI w.*, Tczew 2022, s. 29, 46, 49.

<sup>52</sup> E. Raduński, *Zarys dziejów* (jak przyp. 46), s. 117; M. Stażewski, *Kształtowanie* (jak przyp. 46), s. 234; J. M. Ziolkowski, *Tczew* (jak przyp. 51), s. 49–55.

<sup>48</sup> F. Schultz, *Geschichte* (jak przyp. 23), s. 184–185.

<sup>49</sup> Z. Nawrocki, *Jak niegdyś mieszkano* (jak przyp. 17), s. 62; R. Landowski, *Tczew* (jak przyp. 13), s. 54–64.

tab. 2). Tempo przyrostu ludności w ciągu tego okresu, obejmującego niemal półtora stulecia, było zróżnicowane. W I połowie XIX w. stan mieszkańców zwiększył się o blisko 4 tysiące osób, natomiast w ciągu następnych sześćdziesięciu lat przybyło 12 tysięcy osób. W epoce nowoczesnej Tczew zachował charakter miasta zróżnicowanego etnicznie i religijnie. Od końca XIX w. rosła dominacja ludności niemieckiej. W ankiecie dotyczącej języka macierzystego z 1890 r. 85% mieszkańców wskazało na język niemiecki, 12,7% mieszkańców na język polski, a 2,3% uznało się za osoby dwujęzyczne. W 1910 r. wyniki podobnej ankiety przedstawiały się następująco: 91,7%, 6,7% i 1,55%. Struktura wyznaniowa nie pokrywała się ze strukturą etniczną – wyznania katolickiego była zdecydowana większość Polaków, ale także znaczna część Niemców deklarowała to wyznanie. Na początku XX w. zaznaczyła się wyraźna przewaga katolików (54,17%) nad ewangelikami (44,27%). Po 1772 r. pojawiła się w Tczewie ludność żydowska. Jej liczebność systematycznie wzrastała do lat 80. XIX w. (515 osób). W następnych dziesięcioleciach następował spadek liczby wyznawców judaizmu, do 195 osób w 1910 r. W 1835 r. wybudowano synagogę przy ulicy Podgórznej; kirkut urządzono poza granicami miasta, na działce przy drodze do Baldowa<sup>53</sup>.

Tabela 2. Liczba mieszkańców Tczewa w XIII–XX w.

| Rok      | Liczba osób |
|----------|-------------|
| ca. 1300 | 400         |
| 1570     | 1200        |
| 1772     | 1201        |
| 1782     | 1587        |
| 1818     | 1833        |
| 1849     | 3839        |
| 1875     | 9713        |
| 1913     | 18 057      |
| 1921     | 17 000      |
| 1939     | 25 530      |
| 1950     | 25 588      |
| 1976     | 47 721      |
| 1990     | 59 500      |

Źródło: F. Schultz, *Geschichte des Kreises Dirschau*, Dirschau 1907, s. 184–185; E. Raduński, *Zarys dziejów miasta Tczewa*, Tczew 1927, s. 101; A. Groth, *Ustrój i ludność miasta w latach 1773–1815*, [w:] *Historia Tczewa*, red. W. Długokęcki, Tczew 1998, s. 170; B. Okoniewska, M. Stażewski, *Zagadnienia ludnościowe w XIX–XX wieku*, [w:] *ibidem*, s. 325–326.

Położenie gospodarcze Tczewa w I połowie XIX w. nie różniło się znacząco od stanu z okresu poprzedniego. Nadal drobny handel, rzemiosło i rolnictwo stanowiły podstawę ekonomii miejskiej. Epoka przemysłowa zaczęła się w Tczewie, podobnie zresztą jak i w innych miastach regionu, dopiero od połowy XIX w. Podstawowym czynnikiem, który przyspieszył uprzemysłowienie i określił specyfikę tczewskiej gospodarki był rozwój infrastruktury komunikacji kolejowej. Niewykorzystany pozosta-

wał natomiast potencjał komunikacji wodnej. Intensywny rozwój rolnictwa w okolicach Tczewa sprawił, że do najstarszych zakładów przemysłowych należały fabryki maszyn rolniczych i wyrobów metalowych oraz fabryki branży spożywczej. Ważnym impulsem do rozwoju przemysłu maszynowego była także wspomniana wyżej rozbudowa infrastruktury kolejowej. Modernizacja infrastruktury komunalnej stanowiła charakterystyczny element rozwoju większości miast Pomorza i Prus na przełomie XIX i XX w. Proces ten objął również Tczew, którego władze od lat 90. realizowały szereg inwestycji znacząco wpływających na wzrost potencjału gospodarczego miasta oraz poprawę jakości życia jego mieszkańców. W 1893 r. w dzielnicy Nowe Miasto uruchomiono nowoczesną rzeźnię miejską, natomiast w latach 1898–1899 oddano do użytku elektrownię miejską, co umożliwiło rozpoczęcie elektryfikacji przestrzeni publicznej. Kolejnym etapem rozwoju infrastruktury było uruchomienie miejskiego wodociągu w 1904 r. Na jego potrzeby wybudowano wieżę ciśnienia o wysokości przekraczającej 40 metrów, stanowiącą jeden z charakterystycznych elementów panoramy miasta od strony zachodniej i południowej. W 1908 r. rozpoczęto budowę miejskiej sieci kanalizacyjnej, połączonej z oczyszczalnią ścieków przy ulicy Sambora. Realizacja tej inwestycji, w połączeniu z funkcjonującym systemem wodociągowym, stworzyła warunki do urządzenia w 1911 r. nowoczesnej łaźni miejskiej, spełniającej zarówno funkcje higieniczne, jak i społeczne. Już w latach 60. XIX w. prywatna spółka rozpoczęła w Tczewie produkcję gazu. Przejęcie gazowni przez miejską spółkę w 1907 r. umożliwiło modernizację zakładu i zwiększenie jego produkcji<sup>54</sup>.

Przy końcu XIX w. proces modernizacji objął także rozbudowę bazy szpitalnej. W 1877 r. władze miejskie sfinansowały zorganizowanie niewielkiego szpitala zakaźnego. Generalnie jednak szpitalnictwo w Tczewie miało do wybuchu I wojny światowej charakter konfesyjny. Od 1890 r. Ewangelickie Stowarzyszenie Diakonów dla Opieki nad Ubogimi i Chorymi prowadziło niewielki szpital przy ulicy Wąskiej. W 1895 r. do użytku oddano nowy gmach szpitala, przy obecnej ulicy 30 Stycznia, którego budowę sfinansował protestancki zakon joannitów, a w dawnym budynku urządzono sierociniec. Rok wcześniej zakończono budowę szpitala przy obecnej ulicy ks. Piotra Ściegiennego; zakład ten prowadziło katolickie Zgromadzenie Sióstr Miłosierdzia św. Wincentego à Paulo, sprowadzone do Tczewa przez księdza Roberta Sawickiego, proboszcza parafii św. Krzyża. W 1914 r. infrastrukturę systemu opieki medycznej i społecznej uzupełnił dom starców, wzniesiony przez władze miejskie przy obecnej ulicy I. Paderewskiego<sup>55</sup>.

W przeciwieństwie do intensywnych przemian społecznych i urbanistycznych, jakie zachodziły w Tczewie w XIX w., topografia sakralna miasta nie uległa w tym okresie zasadniczym przekształceniom. Jedynym istotnym wydarzeniem, mającym trwały wpływ na lokalny krajobraz religijny, było rozwiązanie w 1818 r. przez władze pruskie klasztoru dominikanów, funkcjonującego w mieście przez ponad sześć stuleci. Zabudowania poklasztorne

<sup>53</sup> B. Okoniewska, M. Stażewski, *Zagadnienia ludnościowe w XIX–XX wieku*, [w:] *Historia Tczewa* (jak przyp. 2), s. 319–322; H. Domańska, *Kamienne drzewo płaczu. Gminy żydowskie województwa gdańskiego, ich dzieje i zabytki*, Warszawa 1991, s. 44.

<sup>54</sup> M. Stażewski, *Gospodarka Tczewa w latach 1815–1939*, [w:] *Historia Tczewa* (jak przyp. 2), s. 263–270; idem, *Kształtowanie* (jak przyp. 46), s. 237–238.

<sup>55</sup> B. Okoniewska, M. Stażewski, *Zagadnienia ludnościowe* (jak przyp. 53), s. 332–334.

zostały zaadaptowane na potrzeby szkolnictwa miejskiego, natomiast kościół klasztorny, noszący wówczas wezwanie św. Mikołaja, przekazano parafii katolickiej, która nie mogła korzystać ze znajdującego się w złym stanie technicznym kościoła św. Krzyża. Po przeprowadzeniu gruntownego remontu w macierzystym kościele katolicy przekazali w 1853 r. dawny kościół dominikański gminie ewangelickiej, która nadała mu nowe wezwanie: św. Jerzego. Końcówka XIX w. przyniosła dalsze zmiany w topografii sakralnej spowodowane rozwojem przestrzennym. W 1898 r. powstała nowa parafia ewangelicka w dzielnicy Nowe Miasto. W 1915 r. także Kościół katolicki rozpoczął starania o utworzenie odrębnej parafii w tej dzielnicy, a rok później powołano komitet budowy kościoła św. Józefa<sup>56</sup>.

Umieszczenie katolickiej i ewangelickiej szkoły parafialnej w dawnych zabudowaniach klasztornych zapoczątkowało proces przekształcania szkół wyznaniowych w miejską szkołę powszechną, zakończony w 1838 r. W II połowie XIX w. władze miejskie podejmowały działania zmierzające do rozbudowy systemu szkół elementarnych oraz utworzenia placówek o wyższym stopniu nauczania dla chłopców i dziewcząt. W 1891 r. szkoła powszechna została podzielona na szkołę żeńską, funkcjonującą nadal w dawnych zabudowaniach klasztornych, oraz szkołę męską, którą ulokowano w sąsiednim budynku przy obecnym placu Świętego Grzegorza. W tym samym roku zbudowano również szkołę elementarną na terenie Nowego Miasta. Szkoła elementarna istniała – co najmniej od 1838 r. – także we wsi Czyżykowo; w 1906 r., na rok przed włączeniem tej miejscowości w granice Tczewa, została ona przekształcona w publiczną szkołę podstawową. W 1894 r. postawiono niewielki budynek jednoklasowej szkoły elementarnej na terenie Tczewskich Łąk. Szkolnictwo średnie dla chłopców i dziewcząt rozwijało się według podobnego schematu. W 1876 r. utworzono męską szkołę wyższego stopnia, która cztery lata później otrzymała nową siedzibę przy dzisiejszej ulicy Obrońców Westerplatte. W 1904 r. placówka ta została podniesiona do rangi państwowego gimnazjum. Szkoła dla dziewcząt została wyodrębniona ze szkoły powszechnej w 1885 r.; w 1891 r. przeniesiono ją do nowego budynku przy obecnej ulicy 30 Stycznia, natomiast w 1911 r. nadano jej status liceum, które umieszczono w nowym gmachu przy obecnej ulicy Szkoły Morskiej<sup>57</sup>.

## ROZWÓJ PRZESTRZENNY MIASTA W LATACH 1918–1945

Klęska Rzeszy Niemieckiej w I wojnie światowej i postanowienia traktatu wersalskiego umożliwiły powrót Pomorza Gdańskiego do państwa polskiego. Początki polskich organów administracyjnych w Tczewie wiążą się z radą ludową utworzoną w grudniu 1918 r. Wkroczenie 30 stycznia 1920 r. armii generała Józefa Hallera oznaczało formalne włączenie miasta do odrodzonej Rzeczypospolitej Polskiej. W nowych warunkach politycznych Tczew zachował status miasta powiatowego. Po 1920 r. znaczna

część niemieckich mieszkańców wyjechała, a na ich miejsce przybyli Polacy z terenu Wolnego Miasta Gdańska i Pomorza. Imigracja do Tczewa polskiej ludności umożliwiła kontynuację trwającego od XIX w. pozytywnego trendu demograficznego. Od 1921 do 1939 r. liczba mieszkańców wzrosła o dwie trzecie, z 16 251 do 25 530 osób. Udział ludności niemieckiej spadł z 92% w okresie przed wybuchem I wojny światowej do 28% procent w 1921 r. i 9% w 1931 r.

Migracje spowodowały także zmiany w strukturze wyznaniowej, wyrażające się w rosnącej przewadze katolików. W 1936 r. stanowili oni blisko 93% ludności. W okresie międzywojennym wyrażenie zaznacza się, widoczna już w ostatnich dziesięcioleciach XIX w., emigracja ludności żydowskiej. W 1931 r. w Tczewie było 103, a w 1939 r. tylko 18 wyznawców judaizmu. Struktura narodowościowa miasta uległa znacznej zmianie w okresie II wojny światowej. Niemieccy okupanci zamordowali jesienią 1939 r. w pierwszych miesiącach następnego roku najbardziej aktywnych społecznie i politycznie Polaków. Zamordowali także ostatnich mieszkających w Tczewie Żydów i zburzyli synagogę. W czasie wojny wysiedlono około 1800 polskich rodzin, a na ich miejsce osiedlono ponad 3 tysiące Niemców z krajów bałtyckich i Besarabii<sup>58</sup>.

W pierwszych latach istnienia odrodzonego państwa polskiego gospodarka Tczewa musiała zmierzyć się z trudnościami wynikającymi z zerwania dotychczasowych kontaktów z dawnymi rynkami zbytu oraz źródłami surowców dla przemysłu. Podobnie jak w okresie wcześniejszym, kluczowe znaczenie dla rozwoju miasta zachował przemysł. Nie zmieniła się w zasadzie struktura produkcji przemysłowej – nadal dominowały branże: maszynowa, spożywcza, drzewna oraz materiałów budowlanych. Emigracja ludności niemieckiej spowodowała jednak istotne zmiany w strukturze własnościowej: większość zakładów przemysłowych przeszła w ręce polskich właścicieli.

Upadek znaczenia trasy kolejowej Berlin–Królewiec i powstanie portu w Gdyni, który z zapleczem polskim został połączony nową linią kolejową biegnącą przez Kościerzynę, spowodowały spadek znaczenia Tczewa w tranzyście towarów. Plany budowy portu rzeczno-godnińskiego udało się zrealizować tylko częściowo. Gospodarka miejska odczuła także skutki ogólnoswiatowego kryzysu na przełomie lat 20. i 30. XX w. Zadłużenie miasta uniemożliwiało podejmowanie większych inwestycji w infrastrukturę komunalną i wspieranie budownictwa mieszkaniowego. Sytuacja gospodarcza miasta zaczęła się poprawiać dopiero w drugiej połowie lat 30.<sup>59</sup> Po wybuchu II wojny światowej Tczew został zajęty przez armię niemiecką i włączony do prowincji Okręg Rzeszy Gdańsk-Prusy Zachodnie. Wycofująca się armia polska zniszczyła oba mosty na Wiśle, które zostały obudowane w 1940 i 1941 roku<sup>60</sup>.

<sup>58</sup> B. Okoniewska, M. Stażewski, *Zagadnienia ludnościowe* (jak przyp. 53), s. 323–328; M. Tomkiewicz, *Zbrodnia pomorska 1939 r. w powiecie tczewskim: sprawy, ofiary, pamięć, odpowiedzialność*, „Rocznik Gdański” 80 (2020), s. 73–88.

<sup>59</sup> K. Halicki, *Samorząd powiatowy w powiecie tczewskim w latach 1920–1939*, Pelplin 2016, s. 11–29; J. M. Ziolkowski, *Kulisy międzywojennego Tczewa 1920–1939*, Tczew 2015, s. 13, 6–64; M. Stażewski, *Czynniki warunkujące rozwój Tczewa w XIX–XX wieku*, [w:] *Historia Tczewa* (jak przyp. 2), s. 207–208.

<sup>60</sup> B. Okoniewska, *System funkcjonowania władz miejskich Tczewa w okresie po 1939 roku*, [w:] *Historia Tczewa* (jak przyp. 2), s. 222; Ł. Brządkowski, P. Zieliński, *Mosty* (jak przyp. 47), s. 41–60.

<sup>56</sup> J. Więckowiak, *Kościół katolicki w Tczewie*, Pelplin 2001, s. 44–50.

<sup>57</sup> E. Raduński, *Zarys dziejów* (jak przyp. 46), s. 104–107; B. Okoniewska, M. Stażewski, *Szkolnictwo i oświata w Tczewie w XIX–XX wieku*, [w:] *Historia Tczewa* (jak przyp. 2), s. 380–382; R. Landowski, *Tczew* (jak przyp. 13), s. 198–206.

Rozwój budownictwa zarówno mieszkalnego, jak i publicznego w Tczewie w okresie międzywojennym polegał głównie na zagęszczaniu dzielnic zaprojektowanych jeszcze przed I wojną światową. Efektem tych prac było znaczne zwiększenie liczby budynków mieszkalnych: z 931 w 1910 r. do 1586 w 1938 r. W ramach zagospodarowywania wolnej przestrzeni na obszarach rozplanowanych w II połowie XIX w. zaczęto w latach 20. XX w. budowę domów przy dzisiejszej ulicy Paderewskiego. W latach 30. wznowiono prace budowlane na Osiedlu za Parkiem, gdzie zabudowano już wcześniej projektowane parcele przy ulicach Wybickiego i Wyspiańskiego. Nowe budynki willowe powstawały przy ulicach wylotowych w kierunku południowym: Baldowskiej i 30 Stycznia. Od końca lat 20. XX w. rozwijała się zabudowa Nowego Miasta, gdzie wznoszono głównie budynki wielorodzinne przy ulicach Gdańskiej, Kaszubskiej i Pomorskiej. Ważnym elementem zagospodarowania tej dzielnicy było wzniesienie kościoła parafialnego św. Józefa (1936) i urządzenie nowego cmentarza przy ul. Gdańskiej (1930). Na północno-zachodnich rubieżach miasta kontynuowano rozbudowę osiedla Prątnica. Wzniesienie koszar wojskowych (1928–1939) przy dzisiejszej ulicy Wojska Polskiego można uznać za forpocztę urbanizacji zachodnich skrajów miasta. Od 1934 r. w północnej części miasta, na terenie robotniczych ogródków działkowych zaczęło spontanicznie powstawać osiedle mieszkaniowe biedoty. W 1938 i 1939 r. opracowano pierwsze w dziejach Tczewa kompleksowe plany rozwoju zabudowy w południowych i północnych dzielnicach, jednak ich realizacji przeszkodził wybuch II wojny światowej. W okresie okupacji niemieckiej nie podejmowano nowych projektów urbanistycznych. Pod budownictwo mieszkalne wykorzystywano tereny w Nowym Mieście oraz na Czyżykowie, gdzie postawiono wielorodzinne domy przy ulicach Starowiejskiej i Nowowiejskiej. Zbudowana w czasie II wojny światowej droga krajowa (Reichsstraße 380) z Gdańska do Grudziądza, obecna droga krajowa nr 91, odciążała miasto od ruchu tranzytowego, lecz od lat 70. XX w. stała się czynnikiem dezintegrującym współczesny układ urbanistyczny, rozdzielając go na część wschodnią i zachodnią<sup>61</sup>.

## ROZWÓJ PRZESTRZENNY MIASTA PO 1945 ROKU

W marcu 1945 r. nacierające od południa oddziały Armii Czerwonej zajęły miasto. W wyniku bombardowań lotnictwa ra-

<sup>61</sup> J. M. Ziolkowski, *Kulisy* (jak przyp. 59), s. 88; idem, *Tczew* (jak przyp. 51), s. 57; M. Stażewski, *Kształtowanie* (jak przyp. 46), s. 235–236; K. Icaiewicz, *Tczew. Historia – zabytki – ludzie*, Tczew 2018, s. 51–52.

dzieckiego i prowadzonych walk trwale poważnie uszkodzonych lub zrujnowanych zostało około 14% budynków mieszkalnych. Wysadzone zostały mosty. Zniszczony został także dworzec kolejowy. Znaczące szkody dla gospodarki miejskiej spowodował demontaż i wywóz przez wojska radzieckie wyposażenia tczewskich fabryk. Jednak w porównaniu do innych miast regionu straty poniesione przez Tczew w czasie wojny były umiarkowane. W pierwszych latach powojennych podejmowano głównie inwestycje w odbudowę i modernizację sieci komunikacyjnej oraz infrastruktury komunalnej. Największym przedsięwzięciem tego czasu było wzniesienie w 1950 r. nowego dworca kolejowego<sup>62</sup>. Ze względu na brak środków finansowych władze miejskie przyjęły program rozwoju zabudowy ograniczony do przedwojennego układu przestrzennego. Z tego też powodu przyłączenie w 1952 r. terenów dawnej wsi Suchostrzygi, położonej po zachodniej stronie drogi krajowej nr 1 (obecnie nr 91), nie zmieniło radykalnie urbanistycznego obrazu miasta. Przy końcu lat 50. pod budowę bloków mieszkalnych przeznaczono teren między ulicami Sobieskiego i Warsztatową. Na początku lat 60. powstały pierwsze bloki mieszkaniowe na Osiedlu Prątnica, w rozbudowie tego osiedle dominowały jednak domy jednorodzinne. W tym samym czasie rozpoczęto budowę rozległego osiedla na południowym skraju Czyżykowa (obecnie Osiedle Konarskiego). Kolejną dużą inwestycją mieszkaniową było osiedle Śródmieście II (obecnie Osiedle Garnuszeńskiego), w zachodniej części miasta między ulicami Gdańską i Wojska Polskiego. Te dwa duże osiedla wpisywały się w kompleksową koncepcję urbanistyczną, opracowaną na początku lat 70., zgodnie z którą Stare Miasto miało pełnić funkcje centrum administracyjnego i usługowo-handlowego, a nowe osiedla mieszkaniowe miały rozwijać się w południowych i zachodnich dzielnicach. W ramach realizacji tej koncepcji w latach 70. rozpoczęto budowę rozległego osiedla mieszkaniowego na Suchostrzygach. W latach 90. XX w. budownictwo mieszkaniowe wkroczyło na sąsiadujące z tym osiedlem tereny po dawnych folwarkach Piątkowo i Malinowo<sup>63</sup>. Obecnie powierzchnia miasta liczy 22,38 km<sup>2</sup> (dane z 2013 r.). W 2021 r. w Tczewie mieszkało 54 579 osób. Pod względem liczby mieszkańców Tczew jest największym po Gdańsku i Gdyni miastem Pomorza Gdańskiego<sup>64</sup>.

<sup>62</sup> B. Okoniewska, *Życie gospodarcze miasta po 1939 roku*, [w:] *Historia Tczewa* (jak przyp. 2), s. 277–280; R. Landowski, *Tczew* (jak przyp. 13), s. 138–141.

<sup>63</sup> S. Linowski, *Dzieje Tczewa w latach 1939–1965*, Tczew 1977, s. 60–67; B. Okoniewska, *Rozwój przestrzenny Tczewa i zagadnienia komunalne w okresie po 1939 roku*, [w:] *Historia Tczewa* (jak przyp. 2), s. 241–261.

<sup>64</sup> *Miasto Tczew. Studium uwarunkowań i kierunków zagospodarowania przestrzennego*, Tczew 2011, s. 32.

# HISTORY AND THE SPATIAL DEVELOPMENT OF THE TOWN

ROMAN CZAJA

## GEOGRAPHICAL AND SETTLEMENT CONDITIONS FOR THE EMERGENCE OF THE TOWN

Tczew (German: Dirschau) is situated on the left bank of the Vistula River at 54°05'31.89"N latitude and 18°46'38.39"E longitude in the historical region known as Gdańsk Pomerania or Pomerelia (German: Pommerellen). The urban habitat has developed on the so-called Tczew Hump, which is formed by a series of moraine hills with a gentle slope, between Lake Waćmerek in the west and the Vistula River in the east. The area is dominated by brown soils of high agricultural suitability. To the north, the town's area adjoins the undulating Vistula Haugh. This location allowed the inhabitants to take advantage of the resources of two different geographical units<sup>1</sup>.

Traces of settlement from the younger Stone Age – the Neolithic period (4200–1700 BC) – have been discovered in several parts of the urban habitat over the last 150 years. A renewed increase in settlement was marked in the Iron Age (650–125 BC). The areas surrounding the hill on which the medieval town was founded have yielded archaeological evidence dated from this period. During the Roman period (1st century BC – 4th century AD), Germanic peoples from Scandinavia arrived in the Lower Vistula region, forming the so-called Wielbark Culture. Archaeological research in the southern and northern border areas of present-day Tczew confirms a well-developed settlement dated back to this period. As the population of the Wielbark Culture had moved to the south, a time which coincided with the conclusion of the migration period (4th – 5th century BC), a clear cultural regression was marked throughout Pomerelia. New settlements along the Lower Vistula, associated with Slavic peoples, only began to develop from the 8th c.<sup>2</sup> In the last quarter of the 10th century, the territory of Pomerelia was incorporated by Duke Mieszko I into the Piast state. In the years 1034–1038 the

Pomeranian tribes threw off the rule of the Piasts, and it was not until the reign of Duke Bolesław III Wrymouth that they were conquered again, after a long struggle in the years 1113–1116.

In the 12th century several districts emerged in Pomerelia, ruled by princes of the local nobility appointed by the dukes of Cracow. The division of the Piast monarchy into five principalities in 1138 initiated the process of Pomerelia's independence from Cracow. By the end of the 12th century, two political units were formed in Pomerelia: a duchy in the north with its centre in Gdańsk, and the duchy of Duke Grzymisław in the central and southern parts, with residential towns in Świecie and Starogard Gdański. The area around Tczew was also under the rule of Duke Grzymisław, the centre of which at the end of the 12th and in the first half of the 12th century was the fortified gord of Lubiszewo, situated about 6 km west of today's town. At the beginning of the 13th century, the whole territory of Pomerelia was taken over by Duke Mściwój of Gdańsk, followed by his eldest son Świętopełk II. In 1233, in accordance with his father's will, Świętopełk II granted his younger brother Sambor II a separate district with a central gord in Lubiszewo<sup>3</sup>. At that time, the area of what would eventually become Tczew was of peripheral importance in the political and communication structure of Sambor II's rule, as the importance of the Vistula trade route had only gradually begun to increase, and the main trade route from the south to Gdańsk ran through Lubiszewo. Soon after assuming power, Sambor II made efforts to throw off the supremacy of his brother, the Duke of Gdańsk. To achieve this goal, Sambor II sought support from external allies: the Prussians, the Polish and Mecklenburg princes, and above all the Teutonic Order, which was building a territorial authority in the lands on the opposite bank of the Vistula. The defeat suffered by Świętopełk II in a battle with the Teutonic Order at the beginning of 1252 enabled Sambor to regain the duchy from which he had been expelled eight years before. A settlement was concluded in 1253, in which Świętopełk recognised the independence of the duchy of Lubiszewo and ended the long-standing conflict between the brothers<sup>4</sup>.

<sup>1</sup> I. J. Olszak, *Gleby i ich przydatność rolnicza*, [in:] *Pojezierze Starogardzkie*, ed. by J. Szukalski, Gdańsk 1996, pp. 7–12.

<sup>2</sup> Z. Żurawski, *Wyniki badań archeologicznych przeprowadzonych na terenie osady z młodszego okresu przedrzymskiego w Tczewie*, [in:] *XIV Sesja Pomorzoznawcza*, vol. 1: *Od epoki kamienia do okresu rzymskiego*, ed. M. Fudziński, H. Paner, Gdańsk 2005, pp. 381–386; W. Długokęcki, *Geneza Tczewa*, [in:] *Historia Tczewa*, ed. by W. Długokęcki, Tczew 1998, pp. 20–22.

<sup>3</sup> J. Powierski, B. Śliwiński, K. Bruski, *Studia z dziejów Pomorza w XII w.*, Słupsk 1993, pp. 33, 204; M. Smoliński, *Świętopełk gdański*, Gdańsk 2015, pp. 246–247; B. Śliwiński, *Sambor II książę tczewski*, Tczew 2010, pp. 46–59.

<sup>4</sup> B. Śliwiński, *Sambor II* (as n. 3), pp. 93–95; W. Długokęcki, *Geneza* (as n. 2), p. 26.

## THE TOWN IN MIDDLE AGES AND EARLY MODERN PERIOD

The prerogative of sovereign princely power included the erection of castles. Wishing to demonstrate his political ambitions immediately after regaining his territories on the Vistula, Sambor II embarked on a plan to build a new residence in Tczew at the beginning of 1252 (i.e., before the conclusion of the treaty just mentioned). On 30 April 1252, in the castle under construction 'in Dersove in constructione ipsius castri' he issued a privilege for merchants from Chelmno and Toruń<sup>5</sup>. In Eastern and Central Europe, including in Gdańsk, it was a standard that the erection of a ducal residence entailed the foundation of a town, which not only emphasised the prestige of the ducal dominion, but also increased its economic, military and social potential. Duke Sambor II also followed this model in Gdańsk<sup>6</sup>.

The choice of an unsettled hilltop on the Vistula for the construction of the castle and the founding of the town reflects the political and economic changes that took place on the Lower Vistula from the 1230s onwards. The importance of the Vistula as a transport route increased due to the development of long-distance trade in the Baltic zone. As a part result of this process, merchants from German countries demonstrated interest in the lands along the southern Baltic coast, and the chartered town became a tool for building up territorial authority. It is likely that the transfer of the ducal residence to the new place on the Vistula was also influenced by Sambor II's close contacts with the Teutonic Order. The inspiration as well as organizational and financial support for Sambor's investment was provided by burghers from Lübeck, Toruń, Chelmno and Elbląg, whose presence in the duke's entourage is confirmed by sources from the 1250s.<sup>7</sup>

The founding of the town of Tczew proved to be a time-consuming endeavour, involving first the conclusion of a contract (c. 1253) between the duke and a *locator*, responsible for practical implementation of the investment, then the demarcation of the urban area, the legal incorporation, and finally the issuing of a second charter by Sambor in 1260. The *locator* was probably Johann Wittenburg, a member of a Lübeck family, mentioned as the *scultetus* of Tczew in 1256–1258. His involvement in the foundation of Tczew, however, did not consist solely of his individual activity; rather, he should be regarded as a representative of the above-mentioned group of merchants

from Lübeck and Prussian towns, who sought not only commercial contacts on the lower Vistula, but also the opportunity of obtaining land grants and careers as knights<sup>8</sup>.

The site chosen for the town was not occupied by an earlier settlement. Supposedly a small Prussian settlement, dating to the end of the 12th and beginning of the 13th century, may have developed on the hill described in 15th century sources as 'Samayte'. This hill was flattened in the middle of the 19th century during the construction of the railway station, making archaeological identification of traces of the settlement impossible. However, it is certain that any presumptive settlement had not survived until the foundation of Tczew<sup>9</sup>. In 1260, at the Tczew castle Sambor II issued a charter for the town. This term should be interpreted as the municipality represented on the witness list by two 'burghenses'<sup>10</sup>. The charter laid down the framework of the town's political system and the economic benefits for the new urban community. By granting the town the Lübeck law, the duke reserved for himself the powers that other territorial rulers usually had in towns. It can be assumed that in this way he imitated the changes in the Lübeck law introduced by the Teutonic Order in the charter for Elbląg in 1246. The importance of the Elbląg model for the origins of Tczew is also emphasized by the former's court of law being the court of appeal for cases heard by the judge of Tczew. Following the regulations contained in the charters issued by the Teutonic Order for Chelmno, Toruń and Elbląg, the burghers of Tczew were to pay the duke 6 denarii of rent from each plot as a sign of recognition of his authority over the town. Sambor II seems to have sought to limit the legislative competences of the town, as indicated by the regulation forbidding the councillors to take new initiatives that would harm the legal competences of the ruler and damage the country. The duke allowed the competences of the municipal court to be extended to the patrimony, reserving only one third of the proceeds of fines for himself. A similar rule was provided for special penalties imposed by the council. Of fundamental importance for the economic life of the burghers was the grant of pastures and meadows in the area of Żuławy, between the Vistula and Szpegawa (82 x 27 ropes), and gardens extending west of the town (90 x 90 ropes). The inhabitants were also granted the right to fish freely in the Vistula from Knybawa to the town meadows in addition to the right to build mills and

<sup>5</sup> *Pommerellisches Urkundenbuch*, ed. M. Perlbach, Danzig 1882, p. 119; *Preußisches Urkundenbuch. Politische Abteilung*, vol. 1, 1, ed. R. Philippi, Königsberg 1882, p. 197.

<sup>6</sup> R. Petong, *Die Gründung und älteste Einrichtung der Stadt Dirschau*, "Altpreußische Monatsschrift" 22 (1905), p. 19; R. Czaja, *Residenzstädte in ostmitteleuropäischen Ländern zwischen kommunalen Ansprüchen und herrschaftlicher Präsenz*, [in:] *Residenzstädte der Vormoderne: Umrisse eines europäischen Phänomens*, ed. by G. Fouquet, J. Hirschbiegel, S. Rabeler, Ostfildern 2016, pp. 188–189.

<sup>7</sup> P. Oliński, *Otoczenie księcia lubiszewsko-tczewskiego Sambora II*, [in:] *Krzyżowcy, kronikarze, dyplomaci* (Gdańskie Studia z Dziejów Średniowiecza 4, ed. by B. Śliwiński), Gdańsk 1997, pp. 115–146; W. Długokęcki, *Geneza miasta Tczewa*, [in:] *Szlachta, starostowie, zaciężni* (Gdańskie Studia z Dziejów Średniowiecza 5, ed. by B. Śliwiński), Gdańsk 1998, pp. 43–61.

<sup>8</sup> *Pommerellisches Urkundenbuch* (as n. 5), pp. 137, 151; M. Dygo, *Studia nad początkami władztwa rządu niemieckiego w Prusach (1226–1259)*, Warszawa 1992, pp. 175–180; B. Śliwiński, *Sambor II* (as n. 3), p. 109.

<sup>9</sup> W. Długokęcki, *Geneza* (as n. 2), pp. 29–32; P. Fudziński, *Nowe badania archeologiczne i nadzory na terenie Starego Miasta w Tczewie*, [in:] *XIV Sesja Pomorzoznawcza*, vol. 2: *Od późnego średniowiecza do czasów nowożytnych*, ed. M. Fudzińska, Malbork 2011, pp. 255–274; M. Starski, *Stan badań archeologicznych nad małymi miastami Pomorza Gdańskiego w późnym średniowieczu*, "Archaeologia Historica Polona" 23 (2015), p. 192.

<sup>10</sup> *Pommerellisches Urkundenbuch* (as n. 5), no. 185, pp. 157–158; L. Potykanowicz-Suda, *Regesty archiwaliów eksponowanych na wystawie „Tczew w świetle archiwaliów od 1252 roku”*, [in:] *Tczew w świetle archiwaliów od 1252 r.*, Tczew–Gdańsk 2002, p. 33; *Kodeks tczewski z Lubeki*, ed. J. Mykowski, Tczew 2009, pp. 16–17 (R. Dziegielewski translation of the charter into Polish); B. Śliwiński, *Pomorze Wschodnie w okresie rządów księcia polskiego Władysława Łokietka w latach 1306–1309*, Gdańsk 2003, pp. 203–204.

organise transport across the Vistula. The territorial lord, however, reserved for himself 2/3 of the income from rents and a share in decisions concerning mills and carriage. The duke also retained for himself the right to mint coins and to set customs duties. However, the inhabitants of Tczew and merchants coming to the town were exempted from customs duties. The town councillors and the mayor were appointed to control the quality of the minted money<sup>11</sup>.

After Tczew was taken over by the Teutonic Order in 1308, the municipal authorities were forced to deliver a charter to the new ruler, who modified the legal framework and the burghers' obligations. The first charter issued by the Teutonic Order has not survived, it is only mentioned in a document by Grand Master Winrich von Kniprode from 1364<sup>12</sup>.

The name of the town first appeared in sources in its German version *Dersowe* in a document of 1251. In medieval sources, it was also recorded as *Dirschowe*, *Tersew*, *Trson*, *Trschow*, and in the 16th and 17th centuries, forms similar to the contemporary Polish name *Czewo*, *Czcezen*, *Thczow*, and *Tczewo* are attested. The etymology of the name of the town has not yet been clearly explained. Some researchers argue that it derives from the Slavic word *tresciem*, meaning reed. More recent studies, however, point to its Prussian origin<sup>13</sup>.

\*

The town system and the legal framework of urban life in Tczew were characterised by a great deal of dynamism in the Middle Ages as a result of the Teutonic Order replacing Lübeck law after 1308 with the Chelmno law, which developed in Prussia from the Magdeburg law. The system of towns granted Lübeck law was characterised by the concentration of political, administrative and judicial power by the council. In Tczew, the council had already been established before Duke Sambor II issued the charter. The first councillors – Arnoldus de Lubeke and Hinricus Schildere – were mentioned as early as 1258. In the first years of the town's existence, the judicial authority belonged to the reeve. Between 1256 and 1273 this function was held by Johann von Wittenburg. Perhaps after his death, the office of reeve was incorporated into the town council, presided over by a mayor first mentioned in 1305. It is worth noting that a codex of Lübeck law, containing 82 articles, was brought to Tczew as early as 1262<sup>14</sup>.

After the conquest of the town in 1308, the Teutonic Order left the former ruling group in power, but restricted important benefits to the burghers, such as the right to fish in the Vistula, build mills and organise transport. The new territorial ruler also took control of the town's judiciary and seized all revenue from court fines. It was not until 1384 that the town received 1/3 of

the income from fines imposed by the town court. The council, headed by the mayor, remained the main body of the municipal authority. In the Middle Ages it usually consisted of about eight councillors. Each year at election time, the councillors divided among themselves the offices of mayor, mayor's companion (vice-mayor), judge and treasurer, who managed municipal income and expenditure. The council employed a scribe and a town servant. The size of the council had not changed much in the early modern period, with between seven and ten members. In addition to the aforementioned offices, there was also a deputy treasurer and a councillor overseeing pastures. In 1580 a privilege from King Stefan Batory confirmed the council's right to supplement its composition by co-optation. Under the Chelmno law, a separate municipal court, known as a court bench, was established and first mentioned in 1317. It was headed by one of the councillors holding the office of judge, while the jurors elected their elder from among themselves. At the beginning of the 16th century, the court bench consisted of 9 jurors.

The Chelmno law obliged the council to consult the community or its representatives on the most important decisions regarding the municipal concerns. In the Middle Ages, however, no separate body emerged to enable the municipality to fully participate in the management of the municipality of a daily basis. In situations of crisis, citizens' interests were represented by guild elders. In the first half of the 16th century, under the influence of the political changes in Gdańsk and Elbląg, the so-called Third Order, or a council representing the burghers, was introduced in Tczew. The Third Order was involved in approving the town's bylaws (Germ. *Willkür*), deciding on the use of the town's land, setting new taxes and the burdens the burghers had to pay for the town's defence. The procedure for negotiating the position of the Third Order included consultation in the town quarters and with guild representatives. The right of citizens to express themselves on matters concerning the common good, however, did not undermine the political dominance of the council, as no meetings could be convened without its consent. In 1582, the council and burghers approved a new *Willkür*, which set out the rights of citizens, the rules of social and economic life and the powers of the individual municipal bodies. In 1599, an expanded version of the statute with 149 articles was issued. The importance of the statute, as the basic act normalizing municipal life, was underlined by the fact that it was to be read annually at the time of the election of a new council<sup>15</sup>.

\*

The site chosen for the construction of the castle and town was an uninhabited moraine hill, elongated on an east-west line,

<sup>11</sup> R. Petong, *Die Gründung* (as n. 6), pp. 22–33.

<sup>12</sup> *Preußisches Urkundenbuch*, vol. 6, 1, ed. K. Conrad, Marburg 1986, no. 272.

<sup>13</sup> W. Długokęcki, *Geneza* (as n. 2), pp. 31–32; R. Landowski, *Tczew w czasie i przestrzeni*, Tczew 2008, pp. 3–19.

<sup>14</sup> *Pommerellisches Urkundenbuch* (as n. 5), pp. 145, 147, 148, 209, 559, 589; P. Modrzyński, *Prawo lubeckie w miastach pruskich (XIII–XVI w.). Stan badań, źródła i perspektywy badawcze*, "Studia z Dziejów Państwa i Prawa Polskiego" 20 (2017), p. 42; *Kodeks tczewski* (as n. 10), pp. 55–68.

<sup>15</sup> *Preußisches Urkundenbuch*, vol. 2, ed. M. Hein, E. Maschke, Königsberg 1932, no. 198, 769; W. Długokęcki, *Zakon krzyżacki wobec Tczewa w początkach XIV wieku*, [in:] *Historia Tczewa* (as n. 2), pp. 45–46; idem, *Ustrój miasta w XIV i pierwszej połowie XV wieku*, [in:] *Historia Tczewa* (as n. 2), pp. 54–56; idem, *Stosunek zakonu krzyżackiego do Tczewa w XIV wieku. Przyczynek do polityki miejskiej Krzyżaków na Pomorzu Gdańskim*, "Zapiski Historyczne" 63, 3/4 (1999), pp. 25–36; O. Günther, *Zwei unbekannte altpreussische Willküren*, "Zeitschrift des Westpreussischen Geschichtsvereins" 48 (1905), pp. 30–54; *Wilkiierz królewskiego miasta Tczewa z 1599 roku*, ed. T. Maciejewski, Gdańsk 1994, p. 11, no. 29.

sloping down towards the Vistula, which in the Middle Ages reached directly to the foot of the upland. From the south and north, access to the town was obstructed by deep ravines. Natural defensive conditions were not present on the western side, where a road from Lubiszewo ran through the flattened terrain. The shape of the town was an irregular quadrilateral, the maximal length of which was 390 and the minimal 305 metres, with a width of 140 to 150 metres. The area within the medieval fortifications was about 8 ha<sup>16</sup>. The space of the town was measured according to a regular chequered plan, possibly modelled on the spatial layout of Chełmno established in the early 1250s. The lack of archaeological and reliable cartographic sources from the pre-industrial era makes it impossible to reconstruct the exact divisions of the urban space during the foundation phase. Hence, any data on dimensions are hypothetical. A square measuring approximately 63 m x 63 m, which may have corresponded to 14 rods (1 rod = 4.7 m), was laid out as the centre. The original spatial layout included only the market square and eight blocks around it. The four market blocks were distinguished by their regular dimensions, approximately 52 m wide and 32 m deep (150 x 100 ft, 1 ft = 0.32 m). The two corner blocks, northwestern and southeastern, had a similar depth, but were about 70 m (200 ft) long. The other two blocks, due to the terrain, were given an irregular shape. Six plots of approximately 8 m x 32 m (25 x 100 ft), which stretched over the entire length of the block, were probably delimited in each frontage of the market square. Tczew's plots of 2 rods and one cubit width were indicated in 1350 as a model for the town Nowe, located on the Vistula River. It is estimated that during the second half of the thirteenth century about 56 plots were delimited at the market square and in the corners and streets running alongside the walls. The opinion expressed in older literature that the northern side of the market square remained undeveloped (R. Petong) is not confirmed by the sources. The northeastern corner of the town, between the parish church, the castle and the street leading to the market square (today's Okrzei Street), was occupied by a Dominican monastery with a church of the Blessed Virgin Mary, founded by Duke Mściwój in 1289<sup>17</sup>.

Two streets leading to the walls and gates extended from each corner of the square. Today's Krótka and Mickiewicza Streets connected the market square with the Wysoka (High) Gate (German: Hohes Tor) located on the western side. On the eastern side, today's Okrzei Street led to the Przewoźna (Carriage) Gate (German: Fährtor). From the southeast corner, in turn, one could walk along Podgórna Street to the Wodna (Water) Gate (German: Wasser Tor). In the north direction, today's Wyszyńskiego Street led to the Młyńska (Mill) Gate (German: Mühlen Tor).

The occupation of Tczew by the Teutonic Order and the demolition of the duke's castle resulted in the alteration of the

town layout. Its most important element was the development of the so-called Lower Town, i.e. the area between today's Chopina and Zamkowa Streets, and the northern frontage of Okrzei Street, on the side of the Dominican monastery, and the northwestern block between Podmurna and Skromna Streets. In a charter of 1364, Grand Master Winrich von Kniprode reserved a five-bar wide plot of land for the Order, probably situated on the northern frontage of the market square, which in the 14th century may have been used as the seat of the official of the Teutonic Order. The development of new areas and sites near the walls and corners, as well as the division of plots, resulted in a significant increase in the number of plots. The extent of 1570 mentions 136 plots, including 25 at the market square and 34 budas, small residential buildings without a yard, while sources from the end of the 16th century provide information on 132 plots. In the inventory of 1772, 181 houses were recorded, but it is not certain whether this number refers only to the intramural area. Taking into account the area and number of plots, Tczew should be ranked among the largest small towns in Pomerelia, after Świecie (142 plots) and Chojnice (234 plots)<sup>18</sup>. Until the end of the 18th century, the basic material used in residential construction was timber. A Gdańsk burgher, Martin Gruneweg, recalling his visit to Tczew in 1573, noted that 'poor houses were mostly made of timber, meaning that timber or wattle and daub constructions were prevalent among residential buildings, whereas roofs were covered with shingles or straw. It was not until a bylaw issued after the great fire of 1577 ordered that the roofs of residential and farm buildings be tiled. Some of the houses at the market had brick cellars and forecourts and brick side walls, the so-called fire walls<sup>19</sup>.

The most important building on the market square was the town hall, first mentioned in 1452, but probably erected as early as the first half of the 14th century. It served as a trading house and the seat of the municipal authority, the council and the court bench. The town hall was rebuilt after a fire in 1577, but a fire in 1916 ended the history of the building. The cellars of the town hall were used as warehouses for trade goods and probably as the winery. The ground floor of the town hall housed the merchants' stalls, while the first floor – the burgher's hall and the council and court rooms. After 1577, a tall tower with a clock was erected<sup>20</sup>. Merchants and artisans stalls were add-

<sup>16</sup> R. Petong, *Die Gründung* (as n. 6), p. 35; W. Długokęcki, *Rozwój przestrzenny Tczewa od XIII wieku do 1815 roku*, [in:] *Historia Tczewa* (as n. 2), p. 186–191.

<sup>17</sup> Z. Nawrocki, *Jak niegdyś mieszkano w Tczewie*, Tczew 2009, pp. 15–17; R. Petong, *Die Gründung* (as n. 6), p. 36; R. Landowski, *Tczew* (as n. 13), pp. 32–34; T. Lewerenz, *Die Großentwicklung der Kleinstädte im Ost- und Westpreußen bis zum Ende des 18. Jahrhunderts*, "Wissenschaftliche Beiträge zur Geschichte und Landeskunde Ostmitteleuropas" 101 (Marburg 1976), pp. 58, 205.

<sup>18</sup> W. Długokęcki, *Rozwój przestrzenny* (as n. 16), pp. 189–190; idem, *Tczew jako krzyżacki ośrodek administracyjny i gospodarczy*, [in:] *Historia Tczewa* (as n. 2), p. 49; *Das Grundbuch der Stadt Dirschau*, ed. E. Kloss (Quellen und Darstellungen zur Geschichte Westpreußens 14), Danzig 1929, p. 8; R. Rząd, *Zamek w Tczewie. Zestawienie i analiza dotychczas przeprowadzonych badań oraz materiałów źródłowych*, "Teki Kocięskie" 8 (2014), p. 240; T. Lewerenz, *Die Großentwicklung* (as n. 17), pp. 151, 248.

<sup>19</sup> *Preußisches Urkundenbuch*, vol. 6, 1 (as n. 12), p. 152; *Die Aufzeichnungen des Dominikaners Martin Gruneweg (1562–ca. 1618) über seine Familie in Danzig, seine Handelsreisen in Osteuropa und sein Klosterleben in Polen*, ed. A. Bues, vol. 1 (Quellen und Studien des Deutschen Historischen Institut Warschau 19), Wiesbaden 2008, p. 431; Z. Nawrocki, *Jak niegdyś mieszkano* (as n. 17), pp. 28–29; *Wilkierni królewskiego miasta* (as n. 15), p. 7, no. 6.

<sup>20</sup> R. Rząd, *Ratusz tczewski. Dzieje budowli i rekonstrukcja jej zarysu na nawierzchni rynku*, "Rocznik Gdański" 58, 1 (1998), pp. 151–161; B. Schmid, *Das Rathaus in Dirschau*, "Mitteilungen des Westpreußischen Geschichtsvereins" 15 (1916),

ed to the town hall. The town's commercial infrastructure was supplemented by bread benches on today's Skromna Street and granaries erected at the town walls, along the southern frontage of Rybacka Street.

Table 1. Number of real estates (plots/houses) in Tczew in the 13th–20th c.

| Years    | Town         |       | Suburbs |         |
|----------|--------------|-------|---------|---------|
|          | houses/plots | budas | budas   | gardens |
| ca. 1300 | 56           |       |         |         |
| 1570     | 136          | 34    | 7       | 47      |
| 1591     | 132          |       |         |         |
| 1772     | 181          |       |         |         |
| 1800     | 165          |       | 35      |         |
| 1848     | 292          |       |         |         |
| 1871     | 467          |       |         |         |
| 1900     | 702          |       |         |         |
| 1910     | 931          |       |         |         |
| 1938     | 1586         |       |         |         |

Sources: T. Lewerenz, *Die Großentwicklung der Kleinstädte im Ost- und Westpreußen bis zum Ende des 18. Jahrhunderts*, "Wissenschaftliche Beiträge zur Geschichte und Landeskunde Ostmitteleuropas" 101 (Marburg 1976), pp. 138–139; M. Stażewski, *Kształtowanie środowiska miejskiego*, [in:] *Historia Tczewa*, ed. W. Długokęcki, Tczew 1998, p. 236.

In the 16th century, the space within the town walls was divided into three districts (quarters): The Great District encompassing a ring of parcels immediately adjacent to the walls, the Upper District with buildings west of the town hall, and the Lower District, with buildings east of the town hall<sup>21</sup>.

Poorly preserved sources for the history of Tczew in the pre-industrial period do not allow for a full reconstruction of the oldest street names. A few names are recorded in the oldest land book, whose earliest records date back to the end of the 16th century, and which remained in use for over 200 years. The modern Polish names mostly refer to the old German names. Podgórna Street was called *Oberstraße*, the fragment of Wyszyńskiego Street from the market square to the Church of the Holy Cross is the former *Pfaffengasse*, *Große Mauer Straße* is today's Podmurna Street, *Kirchen Straße* is today's Kościelna Street, *Kloster Straße* is called Dominikańska Street, *Töpfer Gasse* is today's Garncarska Street, *Fischer Straße* is called Rybacka Street, *Herren Straße* is called Okrzei Street and *Rosen Straße* is called Skromna Street<sup>22</sup>.

\*

The area outside the town walls can be divided into two categories of ownership. The first category included fields and meadows to the west and north, most of which were owned by the town; this is where suburbs could develop. Some land on

the Vistula waterfront also belonged to the town. The second category consisted of land located to the south within the village of Czyżykowo, where the manor house of the official of the Teutonic Order was located in the 14th century; in the following centuries this land belonged to the nobility<sup>23</sup>. The opinion of the above-mentioned Martin Gruneweg, contained in the description of his first visit to Tczew in 1573, about the poor development of the suburbs, i.e. 'the town is small, surrounded by good walls, there are no suburbs, it is surrounded by gardens', seems to be only partly true. A similar opinion was expressed by town history researcher Franz Schultz, who referred to the state of the suburbs in the mid-18th century<sup>24</sup>. Certainly, the suburbs of Tczew performed mainly agricultural and horticultural functions, but there were also industrial facilities and residential buildings there. The western suburb was the first to develop. The land behind the High Gate was already given to the town by Duke Sambor II in a privilege of 1260. A street grid pattern developed in the pre-industrial period in the western suburb, visible on maps from 1628 and 1810, has survived to the present day. The main thoroughfare was the Road to Skarszewy, in the early modern period also called the Road to Gdańsk (today's J. Dąbrowskiego Street). About 100 metres beyond the High Gate two roads diverged from it in a northward (today's Tadeusza Kościuszki Street) and a southwestern direction (today's Ogrodowa Street). Another intersection was formed at the place of today's Marszałka Józefa Piłsudskiego Square, where the road to Baldów and further to Gniew was diverging in the southern direction. A chapel and St George's hospital, which initially served as a leprosarium, were located on the western edge of the suburb (possibly in the vicinity of the later Protestant hospital). The hospital was first mentioned in 1400 and was burnt down in 1626. On the edge of the western suburb, in the vicinity of today's Wojska Polskiego Street, there was a gallows hill (Germ. *Galgenberg*)<sup>25</sup>. The vast majority of the properties in the western suburb were gardens. Cartographic sources (map of 1810) also indicate scattered buildings (farm and residential buildings) along Ogrodowa Street and the Road to Gdańsk, more numerous directly in front of the High Gate and at the fork of the road to Gniew.

The Mill Suburb developed on the northern side of the town. Its street grid well-developed in the modern era has survived to the present day. The main communication route was Młyńska Street (now St. Wyszyńskiego Street), which connected the Młyńska (Mill) Gate with the mills. Zamkowa Street, parallel to Młyńska Street, extended from the Niska (Low) Gate to the mouth of the Młynówka canal and the brickworks. These two thoroughfares were connected by a road known today as Sambora Street, from which Nowa Street diverged, leading to the mills. The development of mills in the northern suburb was made possible by the digging of the aforementioned canal called Młynówka, which was commissioned by the Teutonic Order be-

pp. 62–66; I. Modzelewski, *Dzieje Tczewa*, "Kociewski Magazyn Regionalny" 7 (1989), p. 61.

<sup>21</sup> *Das Grundbuch* (as n. 18), p. XII.

<sup>22</sup> Ibidem, p. X; W. Długokęcki, *Rozwój przestrzenny* (as n. 16), pp. 192–192; R. Landowski, *Tczew* (as n. 13), pp. 68–70.

<sup>23</sup> F. Schultz, *Geschichte des Kreises Dirschau*, Dirschau 1907, pp. 371–372.

<sup>24</sup> *Die Aufzeichnungen des Dominikaners* (as n. 19), p. 431; W. Długokęcki, *Rozwój przestrzenny* (as n. 16), p. 197.

<sup>25</sup> M. Horanin, *Sieć leprozoriów w państwie zakonnym w Prusach*, "Komunikaty Mazursko-Warmińskie" 2 (2005), pp. 144, 153.

fore 1342. The Młynówka had its source in Lake Lubiszewskie and ended its course in the Vistula River in Tczew near the present railway bridge. The course of the final section of the canal was changed in the mid-19th century during the construction of the railway station and railway tracks. Originally, according to the maps of 1628 and 1850, the canal ran around the Samayte Hill, then south, then would up in the area of today's Nowa Street and thenceforth north through the Podolice gardens to the Vistula. The Teutonic Order retained authority over the mill regale, meaning that in the Middle Ages also the Tczew mill built over the canal was managed by Teutonic Order's officials. Next to the mill, there was also a fulling mill used by weavers to thicken cloth. After 1466, the Tczew mills were taken over by the starost of the King of Poland. From the 16th to 18th century, besides the grain mill, there was also a sawmill on the canal. In the early modern period to the north of the mills, but also at the mouth of the Młynówka, there was a town brickyard. According to the 1810 map, a windmill above the watermill was still present. In the early modern period, Młyńska Street was mostly developed with residential buildings and barns. The other streets in the northern suburb were dominated by farm buildings. In the 16th century, a shooting garden for burghers was arranged in the moat in front of the northern section of the ramparts, in the vicinity of the parish church. In the area stretching from the Niska Gate to the north, between the Vistula River and Zamkowa Street, there were town gardens called 'Podolice' (German: Podlitz), measured out and allocated to the town plots in 1624. In 1626 the Swedish army constructed a fortified camp in the northern suburb, visible on the map of 1628, which caused the destruction of the suburb's buildings; these were rebuilt after the end of the wars with Sweden in the middle of the 17th century<sup>26</sup>.

From the Middle Ages until the end of the 18th century, territorial rulers and the town developed infrastructure for trade and communication on the Vistula waterfront. The harbour was created simultaneously with the foundation of the town. It was probably arranged in a small bay approachable by a road from the Water Gate. In the modern period, the Tczew harbour was used mainly for grain and timber transshipment. The ferry service across the Vistula River, mentioned already in a privilege of 1260, had a similarly long tradition. The Teutonic Order took over the ferry rights after 1308, and after 1454 they belonged to the starosty. It was not until 1633 that the town bought the ferry rights. A malt house near the former castle is attested in early modern historical sources. In the Middle Ages, there was also a manor house of the reeve of the Teutonic Order on the quay, mainly of economic functions<sup>27</sup>.

<sup>26</sup> R. Landowski, *Tczew* (as n. 13), pp. 44, 57–61; W. Długokęcki, *Rozwój przestrzenny* (as n. 16), pp. 197–198; idem, *Tczew jako krzyżacki ośrodek* (as n. 18), p. 50; idem, *Tczew jako ośrodek administracyjny i gospodarczy starostwa tczewskiego*, [in:] *Historia Tczewa* (as n. 2), pp. 87–88; K. Korda, *Siedemnastowieczny Tczew w świetle rycin. Czy oddają one obraz ówczesnego miasta*, "Kociński Magazyn Regionalny" 2, 37 (2002), p. 30.

<sup>27</sup> M. Haftka, B. Jesionowski, *Miniaturony widok średniowiecznego Tczewa z około 1485 r.*, "Kociński Magazyn Regionalny" 15 (1996), p. 47; W. Długokęcki, *Rozwój przestrzenny* (as n. 16), p. 195; idem, *Tczew jako ośrodek administracyjny i gospodarczy starostwa* (as n. 26), pp. 89–90; R. Rząd, *Zamek w Tczewie* (as n. 18), pp. 249–250.

The land belonging to the Teutonic Order stretched to the south of the Wodna Gate. After 1454 it was taken over by the King of Poland (Tczew starosty). A settlement, mainly of fishermen, developed directly behind the gate, along the road leading to Czyżykowo a small village of *bortulani* was established at the foot of the escarpment on which the southern section of the ramparts was situated. In 1437 it was described as *Ulrichgasse* (in the area of today's Wąska Street), consisting of small farms whose owners also worked in the manor of the Teutonic Order in Czyżykowo. From the middle of the 17th century, mainly gardens and fields remained in this area. South of Urlice (the area of today's park) there was a field belonging to the Dominican monastery<sup>28</sup>. Czyżykowo, despite not being under the municipal authority, due to its close location, played an important role as an economic base for Tczew, e.g. for brickyards located in its area. In the 14th century a Teutonic Order's grange was established there, which was transformed into a knight's estate in the 15th century. A peasant village is mentioned for the first time in 1451. Both the grange and peasant village (with a total area of 22 lans and 23 morgens) (1 lan = 16,8 ha = 30 morgens) and the brickworks are also mentioned in sources from the second half of the 18th century. King Gustavus Adolphus of Sweden planned to grant Czyżykowo to the town as compensation for the war spoils, but this plan was not realised<sup>29</sup>.

\*

The process of forming Tczew's patrimony took about three hundred years. In 1260, the town received its first grants from Duke Sambor II, which included pastures and meadows in the area of the Vistula Haugh, between the Vistula and Szpęgawa, and gardens and fields to the west, towards Lubiszewo. After 1308, the Teutonic Order was sympathetic to Tczew burghers' efforts to expand their landholdings. In 1328, the Grand Master Werner von Orseln granted the Tczew burghers the village of Śliwiny, located about 5 km to the south-west of the town. In 1355, Tczew municipality bought 38 lans in Tczewskie Łąki (Tczew Meadows) from the Teutonic Order. According to a description contained in the charter of 1365, the town possessed (in addition to land purchased in the first half of the 14th century) a patrimony of 74.5 lans (1 lan = 16.8 hectares), and together with the area of Śliwiny and Tczewskie Łąki its landed estates amounted to 136 lans and 17.5 morgens. The final structure and size of the patrimony was confirmed by King Stefan Batory in a privilege of 1580. Part of the fields, meadows and gardens – as was the case in other towns in the state of the Teutonic Order – were permanently assigned to town plots. An owner of a full urban plot was entitled to 14 morgens, and half-plot to correspondingly smaller estate<sup>30</sup>.

<sup>28</sup> *Das große Zinsbuch des Deutschen Ordens 1414–1438*, ed. P. Thielen, Marburg 1958, p. 297; F. Schultz, *Geschichte* (as n. 23), p. 168; W. Długokęcki, *Tczew jako krzyżacki ośrodek* (as n. 18), p. 50; R. Landowski, *Tczew* (as n. 13), pp. 63, 91.

<sup>29</sup> F. Schultz, *Geschichte* (as n. 23), pp. 34, 370–371.

<sup>30</sup> *Pommerellisches Urkundenbuch* (as n. 5), no. 185; *Preussisches Urkundenbuch*, vol. 6, 1 (as n. 12) no. 272; K. L. Preuss, *Dirschaus historische Denkwürdigkeiten. Für das 600jährige Jubelfest der Stadt, Danzig 1860*, pp. 65–67, 68–69; R. Petong, *Die Stadtmark Dirschau in rechtsgeschichtlicher Hinsicht*, "Altpreußische

Tczew began its history as a residential town, founded near the castle of Duke Sambor II, whose construction began in 1252. Unfortunately, no written or archaeological sources have survived which would make it possible to determine the location and spatial layout of the castle. Therefore, the opinions formulated on this subject since the second half of the 19th century have the character of hypotheses. The most probable idea seems to be that the duke's castle was situated between the Vistula River and the hill on which the Dominican monastery was built. After Duke Sambor II was expelled from his duchy by Duke Mściwój of Gdańsk in 1269, the Tczew castle lost its residential function. Successive rulers of Pomerelia stayed there only during their journeys to Gdańsk. After seizing Tczew in autumn 1308, the Teutonic Order demolished the castle, which had already lost any great defensive value. The new territorial ruler did not intend to build a fortified residence in Tczew. Although a commander of Tczew was mentioned in 1320, a year later this office was replaced by a vogt (or alderman, Germ. Vogt). Initially, the place where the office-holder resided and issued documents was one of the burghers' houses, and after that his seat was arranged in the above-mentioned house at the market square. However, already in the 1330s, the vogt of Tczew chose the castle in Sobowidz as his residence. It can be assumed that during the 14th century, the Teutonic Order erected a building on the quay where administrative and economic services for transportation across the Vistula River were provided. In the local tradition, this building was referred to as the 'castle'. The possible situation of this building has been indicated by the results of recent archaeological research<sup>31</sup>.

The location of the town on a hill, from which the castle was easily accessible, suggests that it was assigned an important role in the defence system of the ducal residence. A privilege for the Dominican monastery indicates that in 1289 the town was surrounded by a wooden and earthen rampart and a double moat. Under the rule of the Teutonic Order, probably in the course of the 14th century, a brick defensive wall 5–6 m high was erected on a stone foundation. The defence system was strengthened by towers and bastilles, supposedly as many as twelve according to the 1565 description. According to the extant iconographic sources, the most prominent of these were the Priest Bastille (situated opposite the parish church) and the Water Bastille in the south-east corner of the walls. The entrance to the town, as already mentioned, was provided by five gates: Wysoka (High), Młyńska (Mill), Niska (Low), Przewoźna (Carriage) and Wodna (Water)<sup>32</sup>. In 1626, Tczew experienced an oc-

cupation by King Gustavus Adolphus of Sweden in 1626, who established the main headquarters for troops fighting the Polish army in Royal Prussia in the northern suburb. As a result, a new fortification system was constructed. It consisted of earthen ramparts, entrenchments and bastions erected between 1626 and 1628, surrounding the town in a wide and 3-km-long arc. The arc started to the north of the town at the Samayte hill, was continued along the northern side of today's Obrońców Westerplatte Street, then 30-stycznia and Kollataja Streets, and concluded in the northern part of the village of Czyżykowo (the so-called Male Czyżykowo) to the south of the town. Special fortifications were erected on the Vistula, around the bridgehead of the pontoon bridge. Construction works on the fortifications were resumed in 1635 on the initiative of King Władysław IV, but the extent of these works is unknown. The fortifications on the Vistula island and on both banks of the river strengthening the pontoon bridge crossing were developed during the subsequent occupation of the town by Swedish troops in 1656–1658<sup>33</sup>.

The fortifications increased the safety of urban life, but did not protect against attacks by larger military units or against fire – the most dangerous enemy of the urban development. The first urban destruction was caused by the invasion of the Hussite and Polish armies in September 1433, who set fire to the suburbs; therefrom the fire spread to the buildings inside the walls. Invaders rushed into the burning town, completing the destruction. Another fire destroyed Tczew during King Stefan Batory's war with Gdańsk in 1577; however, it was a result of Polish soldiers' carelessness rather than hostilities. The destruction was completed by explosions of gunpowder stored in the town. The devastation of the buildings was so great that it took two years before reconstruction began. It should be emphasised that none of these catastrophes caused any changes in the layout and development of the urban space<sup>34</sup>.

The political collapse of Prince Sambor II, who had been banished by his nephew Mestwin II around 1269, entailed the downgrade of Tczew which lost its status as a centre of ducal power. Mestwin II succeeded in uniting all of Pomerelia under his rule. Under the new political conditions, the area of the former duchy of Tczew became a province, with castle in Tczew used as a residence of a ducal official – a castellan. In 1308, the town and castle were captured by the Teutonic Order and adjoined to the Order's state in Prussia. The Tczew area became the centre of a Vogtei of the Teutonic Order, which meant

Monatsschrift" 24 (1987), pp. 637–646; F. Schultz, *Geschichte* (as n. 23), p. 134; W. Długokęcki, *Życie gospodarcze i społeczne w XIV i pierwszej połowie XV wieku*, [in:] *Historia Tczewa* (as n. 2), pp. 64–65; idem, *Rzemiosło, handel, rolnictwo w latach 1466–1626*, [in:] *Historia Tczewa* (as n. 2), pp. 110–111.

<sup>31</sup> B. Śliwiński, *Sambor II* (as n. 3), p. 94; idem, *Pomorze Wschodnie* (as n. 10), pp. 206–207, 433–444; S. Józwiak, *Centralne i terytorialne organy władzy zakonu krzyżackiego w Prusach w latach 1228–1410. Rozwój – przekształcenia – kompetencje*, Toruń 2012, p. 122; R. Rząd, *Zamek w Tczewie* (as n. 18), p. 230.

<sup>32</sup> *Lustracja województw pomorskiego, malborskiego i chełmińskiego 1565*, ed. S. Hoszowski, Gdańsk 1961, p. 124; B. Śliwiński, *Pomorze Wschodnie* (as n. 10),

pp. 204–205; I. Modzelewski, *Dzieje Tczewa* (as n. 20), p. 63; K. Korda, *Siedemnastowieczny Tczew* (as n. 26), pp. 27–28; R. Krzwdziński, *Nowe odkrycia średniowiecznych fortyfikacji miejskich Tczewa*, "Pomerania" 2, 395 (2007), pp. 31–37; R. Wieloch-Kozłowska, *Badania archeologiczne przy Baszcie Wodnej w Tczewie*, [in:] *XVII Sesja Pomorzoznawcza*, eds. H. Paner, M. Fudziński, vol. 2, Gdańsk 2013, pp. 565–569; eadem, *Mury obronne średniowiecznego Tczewa*, "Biuletyn Konserwatorski Województwa Pomorskiego" 1 (2013), pp. 97–108.

<sup>33</sup> T. Nowak, *Polska technika wojenna XVI–XVIII w.*, Warszawa 1970, pp. 308–311; R. Woźniak, *Fortyfikacje w dawnych Prusach Królewskich*, Warszawa 1974, pp. 101–102; Z. Nawrocki, *Jak niegdyś mieszkało* (as n. 17), pp. 58–60; K. Korda, *Siedemnastowieczny Tczew* (as n. 26), pp. 27–28.

<sup>34</sup> W. Długokęcki, *Tczew wobec zakonu krzyżackiego w pierwszej połowie XV wieku*, [in:] *Historia Tczewa* (as n. 2), p. 74; idem, *Tczew w życiu politycznym Prus Królewskich w latach 1466–1772*, [in:] *Historia Tczewa* (as n. 2), p. 159.

it served as the seat of an official (vogt). This official resided in the castle in Sobowidz, as already mentioned. Just as other small Prussian towns, until the early 15th century, Tczew did not partake in political life of the Teutonic Order's state. The first opportunity for Tczew townspeople to engage in independent political actions arose after the Order's defeat in the Grunwald Battle on 15 July 1410. The Tczew citizens recognized authority of King of Poland Władysław II Jagiello, who bestowed on them the right to ferry across the Vistula in Gorzędziej. However, after the Polish army retreated from Malbork at the beginning of October 1410, Tczew townspeople took the Polish crew captive and returned under the authority of the Grand Master. In 1412, the delegates of the Tczew town council were invited by the Grand Master to the estate convention in Elbląg, during which Nicolaus, Tczew mayor, was appointed member of the State Council by Grand Master Heinrich von Plauen<sup>35</sup>. In 1440s and 1450s, the town authorities became involved in opposition activities against the Teutonic Order. In 1440, Tczew joined the Prussian Confederation which, acting as the representation of cities and knighthood, made attempts to enlist small towns for political campaigns against the Teutonic Order. From among the small towns of Pomerelia, it was the Tczew town council who became most actively involved in the activities of the estate opposition. Between 1440 and 1453, its representatives participated in as many as six estate conventions. After the uprising of the Prussian estates against the territorial ruler broke out on 6 February 1454, the Tczew town authorities endorsed the Prussian Confederation. Due to its situation, the town played an important role in protecting navigation on the Vistula and the crossing over the river on the way to Malbork. Tczew briefly returned to the rule of the Grand Master after the Teutonic Order's victory in the battle near Chojnice (18 September 1454). It was only after the occupation of Malbork by the armies of the Prussian Confederation and King of Poland that the mercenaries of the Teutonic Order left Tczew on 13 June 1457. A few months later, Kazimierz II Jagiellon, King of Poland, transferred the town and the former Vogtei of Tczew to Gdańsk as collateral for the costs incurred during the conflict. The long war ended with the Second Peace of Toruń, concluded on 19 October 1466, under which Pomerelia was incorporated into the Kingdom of Poland as part of Royal Prussia<sup>36</sup>.

In this new political, structural and territorial context, the former Vogtei of Tczew ended up within the boundary of Tczew powiat, the largest of all eight poviats in the Pomeranian county. The town was the venue for sejmiki (assemblies of the nobility from a given region), sessions of the land court for

the nobility, and meetings of the Royal Prussia Estates in the second half of the 15th and early 16th century, which were attended also by the representatives of the Tczew town council. Following the end of the last military conflict between Poland and the Teutonic Order in 1525, Royal Prussia entered a period of peace lasting over a century, which was interrupted only by wars with Sweden in the first half of the 17th century. Due to its location at the crossing point over the Vistula River, Tczew was of strategic importance to the belligerent forces. During the first Swedish occupation of Gdańsk Pomerania between 1626–1629, Tczew was overrun by King Gustav Adolf's army, against whom no resistance was made. During the war of 1655–1660, the Swedish army occupied Tczew twice, from January 1656 to November 1657 and from March to September 1659. Severe economic losses were then brought about by the Great Northern War (1700–1721), during which troops from all the warring parties (Polish, Saxon, Russian and Swedish) were stationed in the town, and the townspeople were forced to pay contributions. The crisis was exacerbated by a major plague epidemic in 1709, which claimed the lives of approximately 25% of the population. Further destruction and epidemics affected the town during the wars for the Polish throne, when the Russian army entered Tczew in 1734, and in the years 1770–1772, when the inhabitants were forced to pay contributions to the Prussian army<sup>37</sup>.

\*

Estimates of the population of Tczew in the Middle Ages and in the early modern era are based mainly on the data relating to the number of properties. These calculations assumed that there was an average of seven residents per house and four per buda (an urban shack without a garden attached to it). Assuming that the initial urban area was divided into approximately 56 plots, the estimated population of Tczew around 1300 amounted to approximately 400 people. A marked increase in population occurred in the late Middle Ages and the first half of the 16th century. Estimates based on data from 1570 relating to the number of houses and buildings indicate that the population of the town within the walls was around 1,100 at that time. Considering the limited development of suburban settlement, estimating the population of the entire urban complex at around 1,200 seems reasonable. Wars and epidemics which accompanied them had a negative impact on the demographic development of the town in the following two centuries. Therefore, the number of 1,201 inhabitants recorded in sources from 1772 (see Table 1) confirms the stagnation of Tczew's population in the early modern era.

As regards legal status, the population of Tczew was divided into citizens and other residents who did not have municipal rights. Citizenship in the town was granted to free persons who could present a letter of good birth as a legitimate issue of a married couple and pay the appropriate fee. The sons of Tczew citizens were exempt from this fee. Citizens had the right to purchase properties within the town and engage in trade and crafts.

<sup>35</sup> S. Józwiak, K. Kwiatkowski, A. Szweda, S. Szybkowski, *Wojna Polski i Litwy z zakonem krzyżackim w latach 1409–1411*, Malbork 2010, pp. 515–516, 590; M. Pelech, *Die hochmeisterlichen Räte vom Jahre 1412: Ihre Tätigkeit und Bedeutung. Ein Beitrag zur Personengeschichte des Deutschordenslandes Preussen*, „Altpreußische Geschlechterkunde” 13 (1982), p. 83.

<sup>36</sup> R. Czaja, *Małe miasta na zjazdach stanów pruskich do 1454 r.*, „Acta Universitatis Nicolai Copernici, Archeologia” 28 (2001), p. 105; M. Biskup, *Trzynastoletnia wojna z Zakonem Krzyżackim 1454–1466*, Warszawa 1967, pp. 174, 185, 192, 281–283, 493; W. Długokęcki, *Tczew w wojnie trzynastoletniej (1454–1466)*, [in:] *Historia Tczewa* (as n. 2), pp. 79–84.

<sup>37</sup> M. Biskup, A. Tomczak, *Mapy województwa pomorskiego w II połowie XVI wieku*, Toruń 1955, pp. 25–26; W. Długokęcki, A. Groth, *Tczew w życiu politycznym Prus Królewskich w latach 1466–1772*, [in:] *Historia Tczewa* (as n. 2), pp. 151–161.

An additional privilege enjoyed by citizens who owned houses with adjacent plots of land was the right to brew and sell beer, which was an important part of the urban economy. In the 1599 Willkür, the group of residents deprived of citizenship included people living in budas or rented quarters engaged in small trade (stallholders) and residents of the suburbs. All Tczew residents, regardless of their legal status, were obliged to perform work and provide transport services for the town, as ordered by the town council. The ethnic structure of Tczew's population was diverse, with residents of German origin constituting the dominant group. German was also the official language used in the town hall. Polish residents, who were fewer in number, tended to fall into the poorer social classes<sup>38</sup>.

The economic development of Tczew in the pre-industrial era did not differ significantly from the patterns characteristic of small towns in Central and Eastern Europe, whose trade, production and service functions were focused on the surrounding region with agriculture being an indispensable part of urban life. Despite Tczew's favourable geographical location – at the intersection of an important west-east land route and the Vistula River, which was a major trade route connecting Polish lands with the Baltic Sea – the town did not develop any lasting long-distance trade structures. Presumably the main factor limiting the development of trade in Tczew was the proximity of Gdańsk, located at the mouth of the Vistula River and having an established position in international trade. Until the beginning of the 15th century, a trade representative of the Teutonic Order resided in Tczew. He was responsible for the distribution of imported goods, in particular cloth and spices, and the purchase of products intended for export, mainly grain and timber. In medieval and early modern Tczew, there were also intermediaries representing Gdańsk merchants who purchased raw materials (primarily grain and wood supplied from the Tuchola Forest). Although insufficient sources prevent us from pinpointing the scale of Tczew's turnover in the early modern era, it can be assumed that grain played a significant role in local trade. The annual fair in Tczew, which began every year on the Sunday after the Feast of the Exaltation of the Holy Cross (14 September), was regional in scope, attended by merchants and craftsmen from towns located up to 40 kilometres from Tczew. Daily commercial activity was concentrated in the market square, with permanent sales points: bread stalls, butcher's shops, market stalls and street stalls. Weekly fairs, organised every Saturday, also played an important role. They functioned as the basic form of trade with the populations of the surrounding villages. The river harbour and the Vistula skippers, whose guild is mentioned in sources as early as 1390, were also of significant importance in the regional economy of Tczew<sup>39</sup>.

<sup>38</sup> *Wilkiery królewskiego miasta* (as n. 15), pp. 6, 16, 18, 21; W. Długokęcki, *Ustrój miasta* (as n. 15), pp. 97–98.

<sup>39</sup> *Schuldbücher und Rechnungen der Großschäffer und Lieger des Deutschen Ordens in Preußen*, vol. 1: *Großschäfferei Königsberg 1* (Ordensfoliant 141), eds. C. Heß, C. Link, J. Sarnowsky, Köln 2008, pp. 200–206; W. Długokęcki, *Życie gospodarcze* (as n. 30), pp. 62–64; idem, *Rzemiosło, handel i rolnictwo w latach 1466–1626*, [in:] *Historia Tczewa* (as n. 2), p. 109; A. Groth, *Gospodarka miejska w latach 1626–1772*, [in:] *Historia Tczewa* (as n. 2), pp. 125–127.

None of the crafts practised in Tczew in the pre-industrial era grew beyond local significance. In the Middle Ages, there was a fairly large group of clothiers in the town who supplied their products to i.a. Malbork Castle. However, in the early modern era, cloth production declined, with linen weavers taking over the leading role among the weaving crafts. According to the tax register from 1570, there were 106 craftsmen living in Tczew, representing 25 different manufacturing and service industries. The most numerous professions included fishermen (15 people), linen weavers (11 people), bakers (9 people), shoemakers (8 people), and blacksmiths (6 people). Other crafts included carpenters, wheelwrights and furriers (5 people each). This reveals that the structure of crafts in Tczew was diverse, but lacked specialised and clearly dominant industries. The production and sale of beer was of great importance for the economic situation of the townspeople of Tczew. However, the right to produce this beverage was granted to all owners of urban plots, but the production itself was reserved for specialised craftsmen – millers and brewers<sup>40</sup>.

All homeowners in Tczew were also farmers, as each plot of land had fields and meadows assigned to it. The expansion of land holdings visible in the 14th century may indicate the progressive countrification of the urban economy. The importance of agriculture in the life of the town is evidenced by the fact that townspeople-farmers had their own guild from the 15th century onwards. The citizens of Tczew cultivated their fields with their own agricultural equipment, although they most often employed journeymen or tenants, who received a piece of land in return. The townspeople would sell some of their crops, mainly grain, at the local market or ship them further to Gdańsk. According to data from the 17th century, the average townsman owned one or two horses and a similar number of pigs. Sheep and cattle were also bred, but there is no accurate data on the number of these animals<sup>41</sup>.

\*

In the pre-industrial era, Tczew was part of the Diocese of Włocławek. The parish of Tczew was probably established at the time the town was founded, as indicated by references to the first parish priest dating back to 1258 and 1260. The parish church was dedicated to the Holy Cross. The construction of a brick, three-nave church probably began at the turn of the 13th and 14th centuries and was completed in the mid-14th century. An important feature distinguishing Tczew, a small town after all, was the presence of a religious convent. In 1275, Duke Sambor II attempted to establish a Benedictine convent in Tczew, but the project did not come to fruition. However, the foundation of a Dominican monastery by Duke Mestwin II in 1289 was successful. The construction of the Dominican church dedicated

<sup>40</sup> *Wilkiery królewskiego miasta* (as n. 15), pp. 21–22; St. Gierszewski, *Struktura gospodarcza i funkcje rynkowe mniejszych miast województwa pomorskiego w XVI i XVII w.*, Gdańsk 1966, p. 202; W. Długokęcki, *Życie gospodarcze* (as n. 30), p. 62; R. Czaja, *Miasta pruskie a zakon krzyżacki. Studia nad stosunkami między miastem a władzą terytorialną w późnym średniowieczu*, Toruń 1999, p. 182.

<sup>41</sup> *Wilkiery królewskiego miasta* (as n. 15), pp. 17, 23; St. Gierszewski, *Struktura gospodarcza* (as n. 40), p. 197; A. Groth, *Gospodarka miejska* (as n. 39), p. 115–118.

to the Blessed Virgin Mary began at the end of the 13th century and the monastery buildings adjoined it on the north side. In 1433, the monastery complex was burned down as a result of the Hussite invasion, and the reconstruction of the convent began in the 1440s. The medieval sacral topography of Tczew also included the Chapel of St. George with a hospital for lepers, located in the western suburb. The first mention of this hospital dates back to the early 15th century<sup>42</sup>.

Martin Luther's teachings began to gain influence in Tczew in the second quarter of the 16th century. The town council and most of the townspeople sympathised with the new religious ideas. The poorer population, mainly of Polish origin, remained Catholic. The radical stance of Lutheranism towards religious orders led to the Dominicans leaving the town in the 1550s. In 1580, the Dominican monastery in Tczew was incorporated into the convent in Gdańsk, and the Dominican monks did not return to the town until the 1590s. In the second half of the 16th century, both Catholics and Protestants shared the parish church and cemetery. Around 1567, the Protestants also took over the Chapel of St. George. It was not until 1597, thanks to the support of the Bishop of Włocławek and King Sigismund III Vasa, that the Catholics managed to gain full control over the Church of the Holy Cross. After the destruction of the Chapel of St. George in 1626, the Protestants were granted permission in 1639 to build their own church within the town walls on what is now Krótka Street. The oldest school in Tczew was established at the Holy Cross parish, and its students are mentioned in a source dating from the early 15th century. From the mid-16th century, there were already two parish schools in the town: the Catholic one located next to the church cemetery, and the Protestant one, which was moved to the newly built Church of St. George after 1639<sup>43</sup>.

## THE TOWN IN THE 18TH–19TH CENTURIES (1772–1918)

As a result of the First Partition of Poland, Tczew was annexed to the Kingdom of Prussia. The Prussian administration entered the town on 13 September 1772, and a few days later, on 27 September, the mayor and the secretary of the council gathered in Malbork (Germ. Marienburg), where they took an oath of allegiance to King Frederick II. After the defeat of Prussia in the war with Napoleon in 1806, the town was captured as a result of a brief siege on 23 February 1807 by General Jan Henryk Dąbrowski's division supporting the French army's attack on Gdańsk. During the warfare, many of the town's houses were destroyed, whereas the suburbs were completely consumed by fire. Contributions to the French army, i.e. to cover the cost of

expanding the fortifications, ruined the townspeople economically. Under the terms of the Congress of Vienna of 1815, Prussia retained sovereignty over Pomerelia<sup>44</sup>.

The Constitution of 1808 defined the political system of towns in the Prussian state. Local government was placed under the control of the state authorities, which financed some of the tasks delegated to urban authorities and approved the results of municipal elections. The powers of urban authorities and citizens' electoral rights depended on the rank of the town. Tczew was classified as a small town with a population of less than 3,500. The town council remained the most important self-government body. In addition to its legislative powers, it elected a magistrate headed by the mayor, who exercised executive power. Over the course of the 19th century, the state authorities established a number of important offices in Tczew, including a district court in 1879, a cadastral office and a merchant court. In 1887, the Tczew powiat, which had been abolished in 1818, was restored, and the town became the seat of the powiat administrator, the Landrat<sup>45</sup>.

The urban development of Tczew in the first years under the Prussian rule were significantly hindered, not only due to the destruction and economic ruin caused by the Napoleonic Wars, but also the fortifications extended by the French, and the status of a fortress granted to the town by the Prussian authorities. Until the middle of the 19th century, the medieval spatial layout in Tczew persisted without major changes. It was not until the 1830s that the demolition of the medieval walls and early modern fortifications began. However, the town still had to wait until 1868 for a permission from the Prussian authorities to dismantle the fortifications erected by French troops. In the first half of the 19th century, the town developed slowly. The hardening of the road from Berlin to Königsberg in the years 1824–1830, which ran through the town, and the erection of a pontoon bridge over the Vistula, can only be seen as a forecast of Tczew's growing importance as a communication hub<sup>46</sup>. A breakthrough came with the expansion of the railway network. Between 1849 and 1852, a station in Tczew was built to accommodate a railway connection from Bydgoszcz to Gdańsk. In 1857, a bridge over the Vistula was put into service, over which the railway line to Malbork and on to Königsberg was routed. In 1873, Tczew gained a railway connection with Pila (Germ. Schneidemühle). Between 1888 and 1890, a new railway bridge was put into use, releasing the old bridge for road transportation. A consequence of the growing importance of Tczew's central functions was the creation of Tczew County in 1887. The 1890s marked the beginning of a period of very intensive development of the municipal infrastructure (electrification, gas supply and sewerage systems), housing and industrial investment, which lasted until the First World War. Tczew's function as an important railway station in-

<sup>42</sup> W. Roth, *Die Dominikaner und Franziskaner im Deutsch-Ordensland Preußen*, Königsberg 1918, pp. 81–84; *Das Marienburger Tresslerbuch der Jahre 1399–1409*, ed. E. Joachim, Königsberg 1893, p. 79, 320; J. Heise, *Die Bau- und Kunstdenkmäler des Kreises Pr. Stargard*, Danzig 1885, pp. 164–175.

<sup>43</sup> F. Schultz, *Geschichte* (as n. 23), p. 122–125; W. Długokęcki, *Życie religijne w okresie reformacji i kontrreformacji*, [in:] *Historia Tczewa* (as n. 2), p. 133; *Marienburger Tresslerbuch* (as n. 42), pp. 320, 473; K. M. Kowalski, *Kościół, duchowieństwo i szkolnictwo od XVI do początków XIX wieku*, [in:] *Historia Tczewa* (as n. 2), pp. 147–149.

<sup>44</sup> A. Groth, *W mirach wielkiej polityki (1772–1815)*, [in:] *Historia Tczewa* (as n. 2), pp. 180–185; F. Schultz, *Geschichte* (as n. 23), p. 208.

<sup>45</sup> B. Okoniewska, *Ustrój miasta Tczewa. System funkcjonowania władz miejskich w latach 1815–1939*, [in:] *Historia Tczewa* (as n. 2), pp. 212–216.

<sup>46</sup> E. Raduński, *Zarys dziejów miasta Tczewa*, Tczew 1927, pp. 92–98; F. Schultz, *Geschichte* (as n. 23), p. 222; M. Stażewski, *Kształtowanie środowiska miejskiego*, [in:] *Historia Tczewa* (as n. 2), pp. 232–234.

volved the construction of the relevant infrastructure: passenger and freight stations, workshops, and railway sidings. On the one hand, these stimulated the urban economy and population growth, but on the other hand, they hindered the development of the local communication infrastructure due to the lack of coordination between the designers of the street and railway networks, as well as the exuberant amount of money needed for the construction of numerous viaducts over the tracks<sup>47</sup>.

Table 2. The population of Tczew 13th–20th

| Years    | Population |
|----------|------------|
| ca. 1300 | 400        |
| ca. 1570 | 1200       |
| 1772     | 1201       |
| 1782     | 1587       |
| 1818     | 1833       |
| 1849     | 3839       |
| 1875     | 9713       |
| 1913     | 18 057     |
| 1921     | 17 000     |
| 1939     | 25 530     |
| 1950     | 25 588     |
| 1976     | 47 721     |
| 1990     | 59 500     |

Sources: F. Schultz, *Geschichte des Kreises Dirschau*, Dirschau 1907, pp. 184–185; E. Raduński, *Zarys dziejów miasta Tczewa*, Tczew 1927, p. 101; A. Groth, *Ustrój i ludność miasta w latach 1773–1815*, [in:] *Historia Tczewa*, ed. W. Długokęcki, Tczew 1998, p. 170; B. Okoniewska, M. Stażewski, *Zagadnienia ludnościowe w XIX–XX wieku*, [in:] *ibidem*, pp. 325–326.

A characteristic feature of Tczew's urban development in the second half of the 19th century is a significant increase in its area, necessitated by the development of the railway infrastructure and a multiple increase in population from 1,412 in 1772 to 5,872 in 1861 and 14,184 in 1905. In 1861, Tczewskie Łąki and the area on the Vistula River were incorporated into the town. In 1908, Czyżykowo was incorporated, which until then formally still remained a separate village despite the fact that from the end of the 19th century urban buildings increasingly encroached on its boundaries. In 1914, the grange of Prątnica, located to the west, between today's Jagiellońska Street and the Mill Canal, was incorporated into the town limits. Before the outbreak of World War I, the area of the town amounted to about 2,300 hectares, with 931 residential buildings<sup>48</sup>.

The spatial growth of the town in the 19th century was primarily linked to the development of settlement in the suburbs. In 1800, out of a total of 200 houses, only 28 were located in the suburbs. The concept of the urbanization of the suburbs was lacking in cohesion; however, two general trends can be distinguished. On the one hand, it developed radially from

the old town centre along the three main streets that led to the town gates since the Middle Ages: Czyżykowska Street (German: Königsbergerstraße), J. Dąbrowskiego Street (German: Poststraße) and S. Wyszyńskiego Street (German: Bahnhofstraße). On the other hand, since the 1870s, new residential districts with different building structures began to be created on the outskirts of the town<sup>49</sup>.

Already in the first half of the 19th century the section of J. Dąbrowskiego Street closest to the Wysoka (High) Gate began to acquire a representative character. The presentability of the street and the whole suburb, known as the Berlińskie Suburb, and later as the Gdańskie Suburb, was emphasised by grand administrative edifices: the district court (1847 and extended in 1878), the post office (1850, rebuilt in 1905) and the starost's office (1908). Modern school buildings were also erected there on the present-day Obrońców Westerplatte (German: Friedrich Straße) and 30-Stycznia (German: Baldauer Straße) Streets. At the beginning of the 20th century, the compact development of this suburb reached the railway tracks. Two factories were built on the western edge of the suburb, in the vicinity of residential and school buildings, at the end of the 19th century.

The character of the northern suburb, located between the Old Town and the railway station (1857), referred to as the Dworcowe (Station) Suburb, began to change in the middle of the 19th century. The former farm buildings were replaced by elegant, modern townhouses. The industrial buildings (sawmills, power plant) survived only in the eastern part of this suburb (between Zamkowa Street and the Vistula River). Its new character was emphasised by the construction of public buildings: the municipal hall (1910) and the baths (1911).

Two phases can be distinguished in the development of the southern suburb in front of the Wodna Gate. Until the middle of the 19th century, when the pontoon crossing over the Vistula River was in operation, the development of this Malborskie Suburb, also known as Królewieckie Suburb (German: Marienburger-Königsberger Vorstadt), was mainly connected with servicing the traffic to the crossing. As the crossing ceased to operate after a permanent bridge was built at the other end of the town, the development of the Królewieckie Suburb took on a more diverse character in the second half of the 19th century; closer to the Old Town, multi-family buildings were erected on the Vistula embankment on today's Chopin Street and in the eastern section of Czyżykowska Street. On the Vistula, however, a lot of modest single-family houses have been preserved. Rural buildings gradually disappeared from Wąska Street (former Urlice) connecting Królewieckie and Gdańskie Suburbs. Industrial plants, including the gasworks (1867/1906), were also a distinctive part of the landscape of the Królewieckie Suburb<sup>50</sup>.

New urban development projects carried out outside the settlement and road infrastructure of the pre-industrial era included the New Town settlements next to the railroad tracks and four housing estates of single-family houses built on former

<sup>47</sup> R. Landowski, *Tczew* (as n. 13), pp. 119–122; Ł. Brządkowski, P. Zieliński, *Mosty tczewskie*, Tczew 2017, pp. 9–26; E. Raduński, *Zarys dziejów* (as n. 46), pp. 110–114; Z. Nawrocki, *Jak niegdyś mieszkało* (as n. 17), p. 64; B. Badziong, *Atlas historyczny powiatu tczewskiego*, Tczew 2023, p. 14.

<sup>48</sup> F. Schultz, *Geschichte* (as n. 23), pp. 184–185.

<sup>49</sup> Z. Nawrocki, *Jak niegdyś mieszkało* (as n. 17), p. 62; R. Landowski, *Tczew* (as n. 13), pp. 54–64.

<sup>50</sup> Z. Nawrocki, *Jak niegdyś mieszkało* (as n. 17), p. 62.

grange lands. The project implemented in the 1870s involved the development of a regularly planned settlement between Gdańska Street (Danziger Straße) and the tracks, which was supposed to provide housing for a growing number of railroad workers. According to the original plans, it was to consist of single-family houses with gardens, but finally the concept of building multi-family houses prevailed. At the same time, the construction of the workers' housing development on the north side of the tracks began (district Zatorze). However, the completion of this project was delayed due to waterlogged land. The New Town had a diverse social structure. At the end of the 19th century, "Housing Cooperative of Civil Service Officials" began erecting houses in the newly delineated Gossler Straße (today Jana III Sobieskiego Street)<sup>51</sup>. These projects, which had the support of the Prussian state authorities, favoured inhabitants of German nationality, since obtaining the right to build a house was linked to a declaration of the ability to speak German. The houses, whose construction began in 1913 (today Sienkiewicza, Krasin'skiego, Matejki and Staszica Streets), were situated in the vicinity of a park established in 1898–1910 (Settlement behind the Park). At that time, the German Settlement Cooperative (German: Deutsche Siedlungsgenossenschaft) began to build a housing estate of single-family houses along the Vistula River, on the southeastern edge of Czyżykowo (the so-called housing estate Nad Wisłą). Similar housing estates began to be erected on the western section of Gdańska Street (railway workers' housing cooperative on Chłodna Street) and on the site of the former Prątnica grange<sup>52</sup>.

\*

The population of Tczew grew steadily from 1772 to 1914. Demographic growth was characteristic of all towns in the 19th century, but the tenfold increase in the number of inhabitants of Tczew should be considered an exceptional phenomenon (see Table 2). However, throughout this period, the number of inhabitants grew at a varying rate. In the first half of the 19th century, the town's population increased by nearly 4,000 people. However, over the next sixty years, it grew by another 12,000. In the modern era, Tczew retained its character as an ethnically and religiously diverse town. Since the end of the 19th century, there has been a noticeable increase in the German population. In an 1890 survey regarding native language, 85% of residents indicated German, 12.7% chose Polish, and 2.3% considered themselves bilingual. In 1910, the results of a similar survey were as follows: 91.7%, 6.7% and 1.55%, respectively. The religious structure did not correspond to the ethnic structure, as while the vast majority of Poles were Catholic, a significant proportion of Germans also declared this religion. At the beginning of the 20th century, there was a clear predominance of Catholics (54.17%) over Protestants (44.27%). After 1772, a Jewish population began to settle in Tczew. Its numbers grew steadily until

the 1880s (515 people). In the following decades, the number of followers of Judaism declined to 195 people in 1910. In 1835, a synagogue was built on Podgórna Street. The Jewish cemetery was located outside the town limits, on a plot of land by the road to Baldowo<sup>53</sup>.

The economic standing of Tczew in the first half of the 19th century did not differ significantly from that in the previous period. Small-scale trade, crafts and agriculture continued to form the basis of the town's economy. The industrial era dawned in Tczew, as in other towns in the region, only in the middle of the 19th century. It was the development of railway infrastructure that accelerated industrialisation and determined the specific nature of Tczew's economy. The potential of water transport remained underexploited. The intensive development of agriculture in the vicinity of Tczew ensured that agricultural machinery and metal product factories, as well as food industry factories, were among the first industrial plants to be established. The expansion of the railway infrastructure (mentioned above) was also an important stimulus for the development of the machine industry. The modernisation of municipal infrastructure was a characteristic feature of the development of most towns in Pomerania and Prussia at the turn of the 19th and 20th centuries. This process also affected Tczew, whose authorities made several investments starting from the 1890s that significantly increased the town's economic potential and improved the quality of life of its residents. A modern municipal slaughterhouse was opened in the Nowe Miasto district in 1893, while in 1898–1899 a municipal power plant was commissioned. This enabled the use of electric power in public spaces. The next stage in the development of infrastructure was the launch of the municipal water supply system in 1904, for which a water tower over 40 metres in height was built, constituting one of the characteristic elements of the town's panorama from the west and south. The construction of the municipal sewage system, connected to the sewage treatment plant on Sambora Street, began in 1908. The implementation of this investment, in conjunction with the existing water supply system, created the conditions for the launch of a modern municipal bathhouse in 1911, serving both hygienic and social functions. Back in the 1860s, a private company began producing gas in Tczew. The takeover of the gasworks by a municipal company in 1907 enabled the modernisation of the plant and an acceleration of its productivity<sup>54</sup>.

At the end of the 19th century, the modernisation process also included the expansion of hospital facilities. In 1877, the municipal authorities financed the establishment of a small hospital specialising in infectious diseases. In general, however, until the outbreak of World War I, hospital care in Tczew was confessional in nature. From 1890, the Diakonis, an Evangelical association for the care of the poor and sick, ran a small hospital on Wąska Street. In 1895, their new hospital building

<sup>51</sup> R. Landowski, *Tczew* (as n. 13), pp. 134–136; J. M. Ziółkowski, *Tczew. Osiedla małe i duże z XIX–XXI w.*, Tczew 2022, pp. 29, 46, 49.

<sup>52</sup> E. Raduński, *Zarys dziejów* (as n. 46), p. 117; M. Stażewski, *Kształtowanie* (as n. 46), p. 234; J. M. Ziółkowski, *Tczew* (as n. 51), pp. 49–55.

<sup>53</sup> B. Okoniewska, M. Stażewski, *Zagadnienia ludnościowe w XIX–XX wieku*, [in:] *Historia Tczewa* (as n. 2), s. 319–322; H. Domańska, *Kamienne drzewo płaczu. Gminy żydowskie województwa gdańskiego, ich dzieje i zabytki*, Warszawa 1991, p. 44.

<sup>54</sup> M. Stażewski, *Gospodarka Tczewa w latach 1815–1939*, [in:] *Historia Tczewa* (as n. 2), p. 263–270; idem, *Kształtowanie* (as n. 46), p. 237–238.

was opened on what is now 30 Stycznia Street, financed by the Protestant Order of St. John, and the former building was converted into an orphanage. A year earlier, the construction of yet another hospital, situated on the present-day Ks. Piotra Ściegienego Street, was completed. It was run by the Catholic Sisters of Charity of St. Vincent, who were brought to Tczew by Father Robert Sawicki, parish priest of the Holy Cross parish. In 1914, the medical and social care infrastructure was supplemented by a nursing home, built by the municipal authorities on what is now Ignacego Paderewskiego Street<sup>55</sup>.

In contrast to the intense social and urban changes that took place in Tczew in the 19th century, the sacral topography of the town did not undergo any significant transformations during this period. The only significant event that had a lasting impact on the local religious landscape was the dissolution of the Dominican monastery, which had been operating in the town for over six centuries, as a result of a decision made by the Prussian authorities in 1818. The monastery buildings were adapted for the needs of municipal education, while the monastery church, then dedicated to St. Nicholas, was handed over to the Catholic parish, which was unable to use the Holy Cross Church due to its poor technical condition. After a thorough renovation of their mother church, in 1853 the Catholics handed over the former Dominican church to the Protestant community, which gave it a new name, St. George's. The end of the 19th century brought some changes to the religious topography due to spatial development. In 1898, a new Protestant parish was established in the Nowe Miasto (New Town) district. In 1915, the Catholic Church also began efforts to establish a separate parish in this district, and a year later a committee was formed to build the St. Joseph's Church<sup>56</sup>.

The establishment of Catholic and Protestant parish schools in former monastery buildings initiated the process of the transformation of religious schools into municipal public schools, which was completed in 1838. In the second half of the 19th century, the municipal authorities took steps to expand the elementary school system and establish higher education institutions for boys and girls. In 1891, the public school was divided into a girls' school, which continued to operate in the former monastery buildings, and a boys' school, which was located in a neighbouring building on what is now St. Gregory's Square. In the same year, an elementary school was also built in Nowe Miasto. An elementary school had also been functioning in the village of Czyżykowo since at least 1838; in 1906, a year before the village was incorporated into Tczew, it was transformed into a public primary school. In 1894, a small one-class elementary school building was built in the Tczew Meadows area. Secondary education for boys and girls developed according to a similar pattern. A secondary school for boys was established in 1876, and four years later it was given a new building on what is now Obrońców Westerplatte Street. In 1904, this institution was elevated to the rank of a state secondary school. The school for girls was separated from the public school in

1885; in 1891, it was moved to a new building on what is now 30 Stycznia Street, and in 1911, it was granted the status of a secondary school, which received a new building on what is now Szkoły Morskiej Street<sup>57</sup>.

## SPATIAL DEVELOPMENT OF THE TOWN 1918–1945

The defeat of the German Reich in World War I and the provisions of the Treaty of Versailles resulted in the return of Pomerelia to the Polish state. Early on, the Polish administrative authority in Tczew was represented by the people's council established in December 1918. The entry of General Józef Haller's army into the town on 30 January 1920 marked the formal incorporation of the town into the reborn Republic of Poland. Under the new political conditions, Tczew retained its status as a county town. After 1920, a significant number of German residents left the town, and were replaced by Poles coming from the Free City of Gdańsk and Pomerelia. The immigration of Polish people to Tczew allowed for a continuation of the positive demographic trend that had been ongoing since the 19th century. From 1921 to 1939, the number of inhabitants increased by two thirds, from 16,251 to 25,530 people. The share of the German population fell from 92% in the period before the outbreak of World War I to 28% percent in 1921 and 9% in 1931.

Migration also caused changes in the religious structure, which mainly consisted of the growing predominance of Catholics. In 1936, they constituted nearly 93% of the population. The interwar period saw a marked increase in Jewish exodus, which had already become apparent in the last decades of the 19th century. In 1931, there were 103 Jews living in Tczew, and in 1939, only 18. The ethnic structure of the town changed dramatically during World War II. In the autumn of 1939 and the first months of the following year, the German occupiers murdered the most socially and politically active Poles. The last Jews living in Tczew were also murdered and the synagogue was demolished. During the war, about 1,800 Polish families were displaced, and over 3,000 Germans from the Baltic states and Bessarabia settled in their place<sup>58</sup>.

In the early years of the reborn Polish state, Tczew's economy faced difficulties resulting from the severance of previous contacts with former markets and sources of raw materials for industry. As before, industry remained crucial to the town's development. The structure of industrial production did not change significantly – the machinery, food, wood and building materials industries continued to dominate. However, the exodus of the German population caused significant changes in the ownership structure: most industrial plants passed into Polish hands.

Tczew's importance as the communication hub decreased as a result of the decline in the importance of the Berlin–

<sup>55</sup> B. Okoniewska, M. Stażewski, *Zagadnienia ludnościowe* (as n. 53), p. 332–334.

<sup>56</sup> J. Więckowiak, *Kościół katolicki w Tczewie*, Pelplin 2001, p. 44–50.

<sup>57</sup> E. Raduński, *Zarys dziejów* (as n. 46), pp. 104–107; B. Okoniewska, M. Stażewski, *Szkołnictwo i oświata w Tczewie w XIX–XX wieku*, [in:] *Historia Tczewa* (as n. 2), pp. 380–382; R. Landowski, *Tczew* (as n. 13), pp. 198–206.

<sup>58</sup> B. Okoniewska, M. Stażewski, *Zagadnienia ludnościowe* (as n. 53), pp. 323–328; M. Tomkiewicz, *Zbrodnia pomorska 1939 r. w powiecie tczewskim: sprawy, ofiary, pamięć, odpowiedzialność*, "Rocznik Gdański" 80 (2020), pp. 73–88.

Królewiec rail road and the establishment of the port of Gdynia, which was connected to the Polish hinterland by a new railroad via Kościerzyna. Plans to build a river port were only partially implemented. The worldwide crisis in the late 1920s and early 1930s affected also Tczew's economy. The indebtedness of the town prevented major investments in municipal infrastructure and support for housing construction. The town's economic situation began to improve only in the second half of the 1930s.<sup>59</sup> After the outbreak of World War II, Tczew was occupied by the German army and incorporated into the province of the Reich District of Danzig-West Prussia. The retreating Polish army destroyed both bridges over the Vistula, which were rebuilt in 1940 and 1941<sup>60</sup>.

The development of residential as well as public housing in Tczew during the interwar period consisted mainly of the densification of districts designed before the First World War. The result of this work was a significant increase in the number of residential buildings, from 931 in 1910 to 1,586 in 1938. The construction of houses on today's Paderewskiego Street began in 1920s as part of the development of vacant space in areas laid out in the second half of the 19th century. In the 1930s construction work resumed on Osiedle za Parkiem, where plots of land on Wybickiego and Wyspiańskiego Streets, which had already been planned, were developed. In 1935, a modern building for a public school for the German minority was opened on Parkowa Street. The town's southern routes, including Baldowska Street and 30 Stycznia Street, saw a wave of new villa-style houses being built. The development of the New Town area gained momentum from the late 1920s, with multi-family buildings primarily constructed on Gdańska, Kaszubska, and Pomorska Streets. An important element in the development of this district was the erection of the St. Joseph Parish Church (1936) and the establishment of a new cemetery on Gdańska Street (1930). On the northwestern outskirts of the town, the settlement of Prątnica continued to be developed. The erection of military barracks (1928–1939) on today's Wojska Polskiego Street can be considered a forerunner of the urbanization of the western edges of the town. From 1934 onward, a spontaneous settlement of the poor began to take form in the northern part of the town, in the vicinity of workers' allotment gardens. The first cohesive development plans in the history of Tczew were drawn up for the southern and northern districts in 1938 and 1939, but their implementation was stopped by the outbreak of World War II. No new urban development projects were undertaken during the German occupation. The land in the New Town and in Czyżków, where multi-family houses were erected on Wiejska and Nowowiejska Streets, was used for residential development. Although the national road from Gdańsk to Grudziądz, built during World War II as Reichsstraße 380 (currently national road

91), relieved the town of transit traffic, since the 1970s it has become a factor in the disintegration of the modern urban layout, dividing it into two parts, eastern and western<sup>61</sup>.

## SPATIAL DEVELOPMENT OF THE TOWN AFTER 1945

The Red Army troops advancing from the south seized the town in March 1945. As a result of the Soviet aviation bombardments and ongoing warfare, about 14% of residential buildings were permanently damaged or destroyed. Bridges were blown up; the railroad station was also destroyed. The urban economy was significantly damaged when Soviet troops dismantled and exported the machinery owned by Tczew factories. However, compared to other towns in the region, Tczew's spoils of war were moderate. In the first postwar years, the primary investments focused on the reconstruction and modernization of the communications network and municipal infrastructure. The largest project of that time was the construction of a new railroad station in 1950<sup>62</sup>. Due to the lack of financial resources, the municipal authorities adopted a development program limited to the pre-war spatial layout. For this reason, the 1952 incorporation of the territory of the former village of Suchostrzygi, located on the western side of national road no. 1 (now no. 91), did not radically change the urban character of the town. At the end of the 1950s, the area between Sobieskiego and Warsztatowa Streets was allocated for the construction of blocks of flats. In the early 1960s, the first blocks of flats were built in the Prątnica Housing Estate, but single-family houses played a crucial role in its expansion. An extensive housing estate on the southern edge of Czyżykowo (now Konarskiego Housing Estate) was being constructed simultaneously. Another such a large investment was the Śródmieście II Housing Estate (now the Garnuszewski Estate) in the western part of the town between Gdańska and Wojska Polskiego streets. These two large housing estates were part of a comprehensive urban planning concept developed in the early 1970s, according to which the Old Town was to serve as an administrative and service and commercial centre, while new residential districts were to develop in the southern and western districts. An extensive housing development in Suchostrzygi, began in the 1970s, was a part of the implementation of this concept. In the 1990s, former Piątkowo and Malinowo granges were allocated for residential purposes<sup>63</sup>. Currently, the town's area is 22.38 square kilometers (2013 data). As of 2021, there were 54,579 people living in Tczew. In terms of population, Tczew is the largest town in Pomerelia after Gdańsk and Gdynia<sup>64</sup>.

<sup>59</sup> K. Halicki, *Samorząd powiatowy w powiecie tczewskim w latach 1920–1939*, Pelplin 2016, pp. 11–29; J. M. Ziółkowski, *Kulisy międzywojennego Tczewa 1920–1939*, Tczew 2015, pp. 13, 6–64; M. Stażewski, *Czynniki warunkujące rozwój Tczewa w XIX–XX wieku*, [in:] *Historia Tczewa* (as n. 2), pp. 207–208.

<sup>60</sup> B. Okoniewska, *System funkcjonowania władz miejskich Tczewa w okresie po 1939 roku*, [in:] *Historia Tczewa* (as n. 2), p. 222; Ł. Brządkowski, P. Zieliński, *Mosty* (as n. 47), pp. 49–55.

<sup>61</sup> J. M. Ziółkowski, *Kulisy* (as n. 59), p. 88; idem, *Tczew* (as n. 51), p. 57; M. Stażewski, *Kształtowanie* (as n. 46), pp. 235–236; K. Icaiewicz, *Tczew. Historia – zabytki – ludzie*, Tczew 2018, pp. 51–52.

<sup>62</sup> B. Okoniewska, *Życie gospodarcze miasta po 1939 roku*, [in:] *Historia Tczewa* (as n. 2), pp. 277–280; R. Landowski, *Tczew* (as n. 13), pp. 138–141.

<sup>63</sup> S. Linowski, *Dzieje Tczewa w latach 1939–1965*, Tczew 1977, pp. 60–67; B. Okoniewska, *Rozwój przestrzenny Tczewa i zagadnienia komunalne w okresie po 1939 roku*, [in:] *Historia Tczewa* (as n. 2), pp. 241–261.

<sup>64</sup> *Miasto Tczew. Studium uwarunkowań i kierunków zagospodarowania przestrzennego*, Tczew 2011, p. 32.

# BIBLIOGRAFIA | BIBLIOGRAPHY HISTORII MIASTA | OF THE HISTORY OF THE TOWN (WYBÓR) | (A SELECTION)

Opracował Igor Waraksa | Prepared by Igor Waraksa

## BIBLIOGRAFIE | BIBLIOGRAPHIES

- Bibliografia*, [in:] *Historia Tczewa*, red. W. Długokęcki, Tczew 1998, 431–442.
- Bibliografia historii Pomorza Wschodniego i Zachodniego oraz krajów regionu Bałtyku*, oprac. H. Baranowski, W. Chojnacki, U. Zaborska, A. Biedrzycki, W. Szramowski, „Zapiski Historyczne” 24–85 (1958–2020).
- Bibliographie der Geschichte von Ost- und Westpreußen*, bearb. v. E. Wermke, Bd. 1–4, Königsberg–Aalen–Bonn–Marburg 1933–1978.
- Bibliographie zur Geschichte Ost- und Westpreußen*, bearb. v. E. Janus, U. Zaborska, Marburg 1998–2008.

## CZASOPISMA | JOURNALS

- „Altpreuussische Monatsschrift. Der Neuen Preussischen Provinzial-Blätter” 1–59 (1867–1922).
- „Beiträge zur Geschichte Westpreußens. Zeitschrift der Copernicus-Vereinigung zur Pflege der Heimatkunde und Geschichte Westpreußens e.V.” 1 (1967–).
- „Kociewski Magazyn Regionalny” 1 (1986–).
- „Komunikaty Mazursko-Warmińskie” 1 (1957–).
- „Mitteilungen des Westpreussischen Geschichtsvereins” 1–35 (1902–1937).
- „Pomerania” 1 (1963–).
- „Pomerania Antiqua” 1 (1965–).
- „Preussenland: Mitteilungen der Historischen Kommission für Ost- und Westpreussische Landesforschung” 1 (1963–).
- „Prussia: Zeitschrift der Altertumsgesellschaft Prussia” (do/until 1924 „Sitzungsberichte der Alterthumsgesellschaft Prussia”) 1–35 (1874–1943).
- „Rocznik Gdański” 1 (1927–).
- „Zapiski Historyczne” (do/until 1955 „Zapiski Towarzystwa Naukowego w Toruniu”) 1 (1908–).
- „Zeitschrift des Westpreußischen Geschichtsvereins” 1–76 (1880–1941).

## WYDAWNICTWA ŹRÓDŁOWE | SOURCE PUBLICATIONS

- Acten der Ständetage Preussens unter der Herrschaft des Deutschen Ordens*, Bd. 1–5, hrsg. v. M. Toeppen, Leipzig 1878–1886.
- Kloß E., *Das Grundbuch der Stadt Dirschau*, Münster 2002.
- Kodeks tczewski z Lubeki*, red. J. Mykowski, Tczew 2009.
- Księga statystyczna miasta Tczewa na lata 1260–2010 = Statistisches Jahrbuch der Stadt Tczew für die Jahre 1260–2010*, red. J. Auksztol, Gdańsk–Tczew 2009.
- Lustracja województwa pomorskiego 1565*, wyd. S. Hoszowski, Gdańsk 1961.
- Lustracja województw Prus Królewskich 1765*, t. 1, cz. 2: *Województwo pomorskie: powiaty tczewski, gdański i nowski*, wyd. J. Dygala, Toruń 2003.

- Piotr z Dusburga, *Kronika ziemi pruskiej*, tłum. S. Wyszomirski, wyd. J. Wenta, Toruń 2004.
- Preußisches Urkundenbuch*, Bd. 1–6, hrsg. v. A. Seraphim, M. Hein, E. Maschke, H. Koeppen, K. Conrad, Königsberg–Marburg 1882–2000.
- Tczew w świetle archiwaliów od 1252 roku*, red. K. Niemczyk, L. Potykanowicz-Suda, K. Zieliński, Tczew 2002.
- Wilkież królewskiego miasta Tczewa z 1599 roku*, wyd. T. Maciejewski, Gdańsk 1994.

## OGÓLNE OPRAWOWANIA | GENERAL STUDIES

### HISTORII MIASTA | OF THE HISTORY OF THE CITY

- Biskup M., *Trzynastoletnia wojna z Zakonem Krzyżackim 1454–1466*, Warszawa 1967.
- Czaja R., *Miasta pruskie a zakon krzyżacki. Studia nad stosunkami między miastem a władzą terytorialną w późnym średniowieczu*, Toruń 1999.
- Czaja R., *Miasta i ich posiadłości ziemskie w państwie zakonu krzyżackiego w Prusach*, [in:] *Państwo zakonu krzyżackiego w Prusach*, red. Z. H. Nowak, Toruń 2000, 45–66.
- Długokęcki W., *Geneza miasta Tczewa*, [in:] *Szlachta, starostowie, zaciężni*, red. B. Śliwiński, Gdańsk 1998, 43–62.
- Długokęcki W., *Stosunek zakonu krzyżackiego do Tczewa w XIV wieku. Przyczynek do polityki miejskiej Krzyżaków na Pomorzu Gdańskim*, „Zapiski Historyczne” 64 (1999), 25–36.
- Długokęcki W., *Tczew w Związku Pruskim (1440–1454)*, [in:] *Miedzy Wilnyszczyną a Prusami: polityka, społeczeństwo, kultura (XIII–XX w.): księga pamiątkowa poświęcona jubileuszowi pięćdziesięciolecia pracy naukowej i siedemdziesięciopięcioletnia urodzin prof. dr. hab. Wacława Odyńca*, red. J. Włodarski, Gdańsk 1998, 117–123.
- Glinkowski C., *Związki ziemi tczewskiej z Wisłą*, Tczew 2012.
- Grzegorz M., *Rzekome czy faktyczne nadanie ziemi gniewskiej przez księcia lubiszewsko-tczewskiego na rzecz zakonu krzyżackiego w świetle jego wcześniejszych fundacji*, „Rocznik Gniewski” 1 (2004), 14–18.
- Grzegorz M., *Słownik historyczno-geograficzny okręgu kiszewskiego, kościerskiego, i skarszewskiego wójtostwa tczewskiego w średniowieczu*, Bydgoszcz 2018.
- Günther O., *Zwei unbekannte altpreußische Willküren*, „Zeitschrift des Westpreußischen Geschichtsvereins” 48 (1905), 3–54.
- Halicki K., *Dzieje gminy Tczew od czasów najdawniejszych po 1989 r.*, Tczew 2016.
- Historia Pomorza*, t. 1–3, red. G. Labuda, Poznań 1969–1993.
- Historia Tczewa*, red. W. Długokęcki, Tczew 1998.
- Ickiewicz K., *Morskie tradycje Tczewa: szkice historyczne*, Pelplin 2005.
- Kocienie*, red. W. Malczewska, Gdańsk 1969.
- Kocienie II*, red. D. Baczkowska, Gdańsk 1987.
- Korthals O., *Chronik des Kreises Dirschau*, Bonn 1969.
- Kreja B., *Nazwy miejscowe Kocienia i okolicy*, Gdańsk 1988.

Landowski J., *Tczew w czasie i przestrzeni*, Tczew 2008.

Lewerenz T., *Die Größenentwicklung der Kleinstädte im Ost- und Westpreussen bis zum Ende des 18. Jahrhunderts*, Marburg 1976.

Modzelewski I., *Dzieje Tczewa*, „Kociewski Magazyn Regionalny” 7 (1989), 60–65.

Petong R., *Die Gründung und älteste Einrichtung der Stadt Dirschau*, „Altpreußische Monatsschrift” 22 (1885), 1–44.

Petong R., *Die Stadtmark Dirschau in rechtsgeschichtlicher Hinsicht*, „Altpreußische Monatsschrift” 24 (1887), 637–647.

Pokojski K., *Bitwa pod Tczewem 17–18 sierpnia 1627 roku*, Warszawa 2015.

Quade W., *Beiträge zur Geschichte der Stadt Dirschau*, „Mitteilungen des Westpreussischen Geschichtsvereins” 29 (1930), 47–57.

Raduński E., *Zarys dziejów miasta Tczewa*, Tczew 1927.

Rozenkranz E., *Dzieje Tczewa*, Koszalin 1999.

Rozenkranz E., *Recepcja prawa lubeckiego w miastach nadbałtyckich*, Gdańsk 1967.

Rozenkranz E., *Rozwój ośrodków miejskich Lubiszewo–Tczew–Gorzędziej w XIII w.*, „Rocznik Gdański” 17–18 (1960), 181–222.

700 Jahre Stadt Dirschau, hrsg. v. A. Rentz, O. Korthals, Witten 1960.

750 lat Tczewa w archiwaliach, red. L. Potykanowicz-Suda, Pelplin 2010.

Schneider J., *Mitteilungen aus der Geschichte Dirschaus*, „Zeitschrift des Westpreussischen Geschichtsvereins” 14 (1885), 59–120.

Schultz F., *Geschichte des Kreises Dirschau*, Dirschau 1907.

Sikora F., *Kalendarium kaszubsko-pomorskie*, Gdańsk 2005.

Skóra W., *Działalność placówki polskiego wywiadu wojskowego w Tczewie (lata 1928–1930)*, „Rocznik Elbląski” 22 (2009), 141–171.

Śliwiński B., *Data zajęcia Gdańska i Tczewa przez Krzyżaków w listopadzie 1308 r.*, [in:] *Droga historii: studia ofiarowane Profesorowi Józefowi Szymańskiemu w siedemdziesiątą rocznicę urodzin*, red. P. Dymmel, K. Skupieński, B. Trelińska, Lublin 2001, 41–45.

Śliwiński B., *Sambor II książę tczewski (1211 lub 1212–30 grudnia 1276/1278)*, Kraków 2015.

Wiecki R., *Tczew pod okupacją hitlerowską*, Tczew 2013.

*Wsie powiatu tczewskiego w świetle archiwaliów od 1305 roku*, red. K. Niemczyk, L. Potykanowicz-Suda, K. Zieliński, Pelplin 2003.

#### HISTORIA BUDOWNICTWA | THE HISTORY OF CONSTRUCTION I PRZESTRZEŃ MIEJSKA | AND MUNICIPAL SPACE

Brządkowski Ł., Zieliński P., *Mosty tczewskie*, Tczew 2017.

Golicki J., Landowski R., *Tczew w starej fotografii*, Tczew 1997.

Golicki J., Landowski R., *Tczew w starej fotografii część 2*, Tczew 1998.

Groh C., Ramm W., *Zeugin der Geschichte: die Alte Weichselbrücke in Dirschau = Świadek przeszłości: dawny most przez Wisłę w Tczewie*, Kaiserslautern 2004.

Herrmann Ch., *Mittelalterliche Architektur im Preussenland. Untersuchungen zur Frage der Kunstlandschaft und Geographie*, Petersberg 2007.

Kalkowski M., Preising R., *Pozdrowienia z Kociewia: album starych pocztówek*, Starogard Gdański 2014.

Kochanowski M., *Z nowych odkryć archeologicznych na obszarze Starego Miasta w Tczewie*, „Pomerania Antiqua” 16 (1995), 299–337.

Kupczyński P., *Fara św. Krzyża w Tczewie: opis kościoła i dane historyczne*, Tczew 1939.

Litwin J., *Morskie zabytki Gdańska i okolic*, Gdańsk 2011.

Nawrocki Z., *Jak niegdyś w Tczewie mieszkało*, Tczew 2009.

*Patroni i nazwy tczewskich ulic: praca zbiorowa*, red. K. Ickiewicz, K. Korda, Tczew 2014.

Preuss C., *Dirschau's historische Denkwürdigkeiten: für das 600 jährige Jubelfest der Stadt*, Danzig 1860.

Rząd R., *Ratusz tczewski. Dzieje budowli i rekonstrukcja jej zarysu na nawięzchni rynku*, „Rocznik Gdański” 58, 1 (1998), 151–159.

Rząd R., *Zamek w Tczewie. Zestawienie i analiza dotychczas przeprowadzonych badań oraz materiałów źródłowych*, „Teki Kociewskie” 8 (2014), 231–251.

Samól P., *Architektura kościołów dominikańskich w średniowiecznych Prusach*, Gdańsk 2022.

Schmid B., *Das Rathaus in Dirschau*, „Mitteilungen des Westpreussischen Geschichtsvereins” 15 (1916), 62–66.

Ziółkowski J., *Tczew. Osiedla małe i duże z XIX–XXI w.*, Tczew 2022.

#### HISTORIA | SOCIAL-ECONOMIC SPOŁECZNO-GOSPODARCZA | HISTORY

Bielecki W., *Przemijają lata, pozostają ślady. Oponieść o ludzkich losach i organizacjach niepodległościowych działających na terenie Tczewa i powiatu tczewskiego, walczących z dyktaturą w okresie stalinizmu*, Tczew 1997.

Długokęcki W., *Grupa kierownicza w Tczewie w XIV i pierwszej połowie XV wieku*, „Studia Bałtyckie. Historia” 3 (1998), 181–194.

Gierszewski S., *Struktura gospodarcza i funkcje rynkowe mniejszych miast województwa pomorskiego w XVI i XVII w.*, Gdańsk 1966.

Glinkowski C., *Życie Tczewem pisane. Refleksje długoletniego prezydenta miasta*, Tczew 2002.

Golicki J., *Album tczewski, lata 1900–1945. Szkolnictwo i gospodarka Tczewa*, Pelplin 2000.

Golicki J., *Album tczewski, lata 1900–1945. Rody i rodziny tczewskie*, Pelplin 2000.

Grzegorz M., *Struktura administracyjna i własnościowa Pomorza Gdańskiego pod rządami zakonu krzyżackiego w latach 1309–1454*, Warszawa 1987.

Perepeczko A., *Szkoła Morska w Tczewie i Gdyni. (Kronika z lat 1920–1969)*, Gdynia 1992.

*Postacie z Kociewia: śladami nieznanych działaczy społeczno-kulturalnych XVIII–XX wieku*, red. K. Ickiewicz, K. Korda, Tczew 2006.

Rozenkranz E., *Denarius Dersoviensis. Organizacja prawna działalności emisyjnej mennicy tczewskiej w latach 1260–1305*, „Pomerania Antiqua” 13 (1988), 233–248.

Sarnowski S., *Port morski w Tczewie w okresie II Rzeczypospolitej*, Tczew 2017.

Zieliński P., *Sądownictwo na ziemi tczewskiej: zarys historii 1258–2020*, Zblewo 2020.

Ziółkowski J., *Kulisy międzywojennego Tczewa 1920–1939*, Tczew 2015.

#### HISTORIA SZTUKI, KULTURY | HISTORY OF ART, CULTURE

Böttcher A., *Bau- und Kunstdenkmäler Provinz Ostpreußen. Masuren. Mit zahlreichen Abbildungen*, Königsberg 1896.

Golicki J., *Album tczewski, lata 1900–1945. Życie religijne, kulturalne i sportowe tczewian*, Pelplin 2000.

Kalinowska E., Kuśmierczuk N., Jagielska A., *Tczewskie nitraże figuralne. Obrazy światłem malowane*, Tczew 2021.

Klin R., *Zabytki sztuki ludowej w zbiorach Muzeum Wisły w Tczewie*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej” 39, 3 (1991), 406–418.

Landowski R., Ziółkowski J., *Świątynie Kociewia tczewskiego*, Tczew 2002.

Szczepkowska-Naliwajek K., *Złotnictwo gotyckie Pomorza Gdańskiego, ziemi chełmińskiej i Warmii*, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk–Łódź 1987.

#### KARTOGRAFIA | CARTOGRAPHY

*Allgemeine Kartensammlung Provinz Westpreußen. Spezialinventar*, bearb. v. W. Bliss (Veröffentlichungen aus den Archiven Preussischer Kulturbesitz, Bd. 50), Köln–Weimar–Wien 2000.

Badziong B., *Atlas historyczny powiatu tczewskiego*, Tczew 2023.

Biskup M., Tomczak A., *Mapy województwa pomorskiego w drugiej połowie XVI w.*, „Rocznik Towarzystwa Naukowego w Toruniu” (1955).

Czaja R., *Historical Atlas of Polish Towns: between source edition and the cartographic presentation of research of the history towns*, „Studia Geohistorica” 6 (2018), 80–89.

- Czaja R., Golba R., *Städtatlanten und GIS: die Edition der Katasterkarte der Stadt Thorn*, [in:] *Die Geschichte im Bild: Editions wissenschaftliches Kolloquium 2015* (Publikationen des Deutsch-Polnischen Gesprächskreises für Quellenedition 8), hrsg. v. H. Flachenecker, K. Kopiński, J. Tandecki, Toruń 2016, 52–54.
- Golba R., Pilarska A., Czaja R., *The concept of a georeferential spatial database of topographic-historical objects (GSDoT-HO): a case study of the cadastral map of Toruń (Poland)*, „ISPRS International Journal of Geo-Information” 12, 2 (2023), 1–16.
- Haftka M., Jesionowski B., *Miniaturowy widok średniewiecznego Tczewa z okolo 1485 r.*, „Kociewski Magazyn Regionalny” 15 (1996), 47–59.
- Historische Pläne und Grundrisse von Städten und Ortschaften in Polen / Dawne plany i rzuty poziome miast i innych miejscowości w Polsce. Ein deutsch-polnischer Katalog / Katalog niemiecko-polski*, hrsg. v. A. Jammers, bearb. v. E. Klemp, Wiesbaden 2000.
- Keyser E., *Verzeichnis der ost- und westpreussischen Stadtpläne* (Einzelschriften der Historischen Kommission für ost- und westpreussische Landesforschung 3), Königsberg 1929.
- Korda K., *Siedemnastowieczny Tczew w świetle rycin. Czy oddają one obraz ówczesnego miasta*, „Kociewski Magazyn Regionalny” 2, 37 (2002), 26–30.
- Łopatecki K., Walczak W., *Mapy i plany Rzeczypospolitej XVII w. znajdujące się w archiwach w Sztokholmie*, Warszawa 2011.
- Plany miast w polskich archiwach państwowych. Katalog*, oprac. M. Lewandowska, M. Stelmach, pod kier. A. Tomczaka, Warszawa 1996.
- Plany przeglądowe miast polskich. Sekcja pierwsza*, oprac. A. Kuncewicz, Warszawa 1929.
- Pläne und Grundrisse von Städten sozialistischer Länder Europas (1574–1850)*, bearb. v. W. Klaus (Kartographische Bestandsverzeichnisse der Deutschen Staatsbibliothek, Bd. 3), Berlin 1976.
- Richert Ł., Watkowski A., *Atlas historyczny Pomorza Nadwiślańskiego 1914–2020*, Gdańsk 2020.

## OPIS MAP I WIDOKÓW

### 1. Tczew. Plan katastralny, 1881–1886.

Skala: 1:2500.

Podstawa edycji:

*Kreis Pr. Stargard. Gemarkung Dirschau Nr. 36. Gemarkungskarte in 26 Blättern.*

Kartenblätter 9, 10, 13, 14, 15, 16, 18, 19. Pomiar i rysunek geometry Helmer i Peter, 1881–1883, kopia geometra Schinkel, 1886. Skala: 1:500, 1000.

Rysunek kolorowy, karton, papier podklejany płótnem.

Opracowanie kartograficzne: Radosław Golba; opracowanie historyczne: Roman Czaja.

Miejska Biblioteka Publiczna im. Aleksandra Skulteta w Tczewie.

### 2. Tczew. Rozwój przestrzenny miasta, XIII–XX w.

Skala 1:5000.

Opracowanie kartograficzne: Agnieszka Pilarska, Radosław Golba; opracowanie historyczne: Roman Czaja.

### 3. Tczew. Okolice miasta, 1796–1802.

Skala: 1:50 000.

Rysunek wielobarwny, papier, wymiary arkusza: 60 x 45 cm.

Fragment z: *Karte von den Provinzen Litthauen, Ost und West Preussen u. d. Netz-Distrikte Auf Befehl Ihrer Majestäten des Königs Friedrich Wilhelm II und Friedrich Wilhelm III auf Antrag des Staats Ministers und Departements-Chefs Freiherrn von Schrötter in den Jahren 1796 bis 1802 vermessen und topographisch aufgenommen von Friedrich Bernhard Engelhardt Königlichem Kriegs und Domainen-Rathe, und Bau-Director in Neu-Ost-Preußen.*

Staatsbibliothek zu Berlin – Stiftung Preussischer Kulturbesitz, sygn. III C, N 1020, Section 94.

### 4. Tczew. Okolice miasta, 1940.

Skala: 1:25 000.

Druk kolorowany, papier, wymiar arkusza: 49 x 52 cm.

Fragmenty mapy topograficznej *Topographische Karte 1:25 000, Preussische Landesaufnahme 1910*, wydanie 1940; arkusze *Dirschau* nr 1978; *Mühlbanz* nr 1878.

Reichsamt für Landesaufnahme.

Kujawsko-Pomorska Biblioteka Cyfrowa <http://kpbc.umk.pl/dlibra/text?id=polityka#pd>: Public domain.

### 5. Tczew. Plan miasta, 1628.

Skala: ok. 1:6800, *Ruthen von 10 pedes oder 5 Elen Schwedisch* = 12 cm.

Rysunek kolorowy, papier, wymiary: 63,00 x 40,00 cm.

Tytuł: *Dirschow.*

Autor: Heinrich Thomé.

Stockholm, Riksarkivet, Sveriges Krig, Sveriges krig t.o.m. Fälttågen i Preussen 1626–1629 samt 2, sygn. SE/KrA/0425/01/140.

K. Łopatecki, W. Walczak, *Mapy i plany Rzeczypospolitej XVII w. znajdujące się w archiwach w Sztokholmie*, Warszawa 2011, s. 236.

### 6. Tczew. Plan miasta, 1805–1810.

Skala: ok. 1:5000, *Maaßstab von 200 Rhein[schen] Ruthen deren 50 auf einen Decimal Zoll geben* = 23 cm.

Rysunek, kolor, papier na płótnie, wymiary: 48 x 49 cm.

Tytuł: *Situations Plan von einem Teil des Weichsel Stroßms mit der dagegen belegenen Stadt Dirschau aufgenommen im October 1805 durch Westphal, rectificirt nach den stattgefundenen Veraenderungen im Januar 1810 durch Grohnfeldt.*

Autor: Westphal i Grohnfeldt.

Geheimes Staatsarchiv Preußischer Kulturbesitz, Berlin, sygn. XX. HA, E 52 970.

### 7. Tczew. Plan miasta i okolic, 1817.

Skala: 1:5000.

Rysunek, kolor, papier podklejony płótnem, wymiary: 69 x 58 cm.

Tytuł: *Bouillon Karte von den Verschanzungen bei Dirschau vom Jahr 1813 und von den Schanzen und dem Brückenkopfe beim Dirschauer Führkrüge von den Jahren 1807 und 1812. Auf Befehl einer Königlich Preussischen Höchst verordneten Regierung in Danzig vom 15. März 1817, behufs der Entschädigung der verschiedenen Grundbesitzer für verlorne Ländereien und Feldt und Garten-Früchte im Beisein derselben speciell und nach Magdeburgischem Maaße aufgenommen im April und Mai 1817 durch Heuer.*

Autor: Heuer.

Archiwum Państwowe w Gdańsku, sygn. 9,2/1667.

8. **Tczew. Plan miasta, ok. 1850.**  
Skala: ok. 1:5000, podziałka liniowa 230 Ruthen = 18 cm.  
Rysunek, kolor, papier, wymiary: 64 x 44 cm.  
Tytuł: *Situations Plan von Dirschau mit der projectirten Weichselbrücke in der Berlin Königsberger Eisenbahnlinie.*  
Autor: nieznany.  
Staatsbibliothek zu Berlin – Stiftung Preussischer Kulturbesitz, sygn. III C, kart. X 22637.
9. **Tczew. Plan Starego Miasta, ok. 1850.**  
Skala: ok. 1:1000, podziałka liniowa 500 Rheinlaendische Fuß = 10,5 cm.  
Rysunek, kolor, papier, wymiary: 38 x 55 cm.  
Tytuł: *Plan von der Stadt Dirschau und dem zu Erbauung derer Casernen bestimmten Platz.*  
*A. Plätze worauf die Casernen sollen zu stehen kommen; B. Störers Braubaus; C. Störers Speicher; D. Störers Stall; E. Geisenbauers Stall; F. Geisenbauers Brandhaus; G. Störers Mälzhaus; H. Mengers Grund; I. Boye Grund; K. Geisenbauers Grund; L. Olkowsky Grund; M.N. Scharfrichters Wohnung; O. Neckel; P. Krämer; Q. Abgebrantes Mälzhaus [M.N.O.P.Q] Katthen so an der Stadt Mauer angeflückt sind und wegen Feuer Gefahr ohne dem weg müssen.*  
Autor: nieznany.  
Archiwum Państwowe w Gdańsku, sygn. 9,2/913.
10. **Tczew. Plan miasta i okolic, 1889–1890 (fragment).**  
Skala: ok. 1:12 500; podziałka liniowa 2500 m = 20 cm.  
Rysunek kolorowy, papier, wymiary: 96,00 x 107,00 cm.  
Tytuł: *Plan der Umgegend von Dirschau. Bearbeitet im Winter 1889/90 nach der im Herbst 1889 revidirten und durch Neu-Aufnahmen vervollstandigten Generalstabs-Aufnahme aus den Jahren 1860–1862.*  
Autor: Klutentreler, Fortifikations-Büreau Assistent.  
Geheimes Staatsarchiv Preußischer Kulturbesitz, Berlin, sygn. XI. HA, A 70777.
11. **Tczew. Plan miasta, 1904.**  
Skala: 1:2500.  
Druk, czarno-biały, wymiary: 94,5 x 67,00 cm.  
Tytuł: *Plan der Stadt Dirschau und Umgebung, gefertigt nach verschiedenen Plänen und Handzeichnungen sowie eigenen Messungen.*  
Autor: Hinz, Stadtbaumeister. Stich und Druck der A-G für mechanische Kartographie, Köln.  
Archiwum Państwowe w Gdańsku, sygn. 10/1126, nr 38/608.
12. **Tczew. Plan miasta, 1931.**  
Skala: 1:2500.  
Rysunek czarno-biały, kolorowany, papier, wymiary: 88,5 x 55,00 cm.  
Tytuł: *Plan miasta Tczewa wykonany w zakładach miejskich w roku 1931 na podstawie planu z roku 1905 z uwzględnieniem zmian zaszłych od 1.X.1931 roku.*  
Autor: J. Morawski, dyrektor Przedsiębiorstwa Komunalnego w Tczewie.  
Archiwum Państwowe w Gdańsku, sygn. 10/1126, nr 38/607.
13. **Tczew. Panorama miasta od wschodu, 1855.**  
Litografia, papier, wymiary: 20,00 x 13,00 cm.  
Autor: C. A. Mann, druk: Lithographisches Institut, Constantin Gustav Kanter, Marienwerder (Kwidzyn) 1855.  
Muzeum Zamkowe w Malborku, nr inw. MZM R/63.
14. **Tczew. Ortofotomapa, 2019.**  
Skala: 1:10 000.  
Piksel: 50 cm.  
Dane pozyskano z Głównego Urzędu Geodezji i Kartografii.
15. **Tczew. Mapa topograficzna, 2001.**  
Skala: 1:10 000.  
Dane pozyskano z Głównego Urzędu Geodezji i Kartografii.
16. **Tczew. Zdjęcie lotnicze, 2013.**  
Piksel: 37 cm.  
Arkusz: 324\_9021.  
Dane pozyskano z Głównego Urzędu Geodezji i Kartografii.
17. **Tczew. Zdjęcia z lotu ptaka, 2019. Fot. Wiesław Stępień.**  
17.1. **Tczew – widok od strony północnej.** Na pierwszym planie most kolejowy i drogowy oraz infrastruktura kolejowa, w centrum dawne Przedmieście Dworcowe i Stare Miasto, w głębi park i Osiedle za Parkiem.  
17.2. **Tczew – widok od strony wschodniej.** Na pierwszym planie nabrzeże wiślane, teren dawnej przystani. W głębi dawny kościół dominikański, kościół parafialny i Stare Miasto.  
17.3. **Tczew – widok od strony południowej.** Na pierwszym planie ulica Wąska (dawne Urlice). W centrum Stare Miasto, z lewej strony dawne Przedmieście Gdańskie, w głębi dawne Przedmieście Dworcowe.  
17.4. **Tczew – widok od strony północnej.** Na pierwszym planie Żuławki Wiślane i osiedle Zatorze, w centrum dworzec kolejowy, w głębi osiedle Nowe Miasto i kościół św. Józefa.

## THE DESCRIPTION OF MAPS AND VIEWS

### 1. Tczew. Cadastral map, 1881–1886.

Scale: 1:2,500.

Edition based on:

*Kreis Pr. Stargard. Gemarkung Dirschau Nr. 36. Gemarkungskarte in 26 Blättern.*

Kartenblätter 9, 10, 13, 14, 15, 16, 18, 19. Survey and drawing by geometers Helmer and Peter, 1881–1883, copy by geometer Schinkel, 1886. Scale: 1:500, 1000.

Multicolour drawing, cardboard, canvas-backed paper.

Cartographic content: Radosław Golba; historical content: Roman Czaja.

Alexander Skultet Municipal Public Library in Tczew.

### 2. Tczew. The spatial development, 13th–20th c.

Scale 1:5,000.

Cartographic content: Agnieszka Pilarska, Radosław Golba; historical content: Roman Czaja.

### 3. Tczew. The vicinity of the town, 1796–1802.

Scale: 1:50,000.

Multicolour drawing, paper, dimensions of the sheet: 60 x 45 cm.

Excerpt from: *Karte von den Provinzen Litthauen, Ost und West Preussen u. d. Netz-Distrikte Auf Befehl Ihrer Majestäten des Königs Friedrich Wilhelm II und Friedrich Wilhelm III auf Antrag des Staats Ministers und Departements-Chefs Freiherrn von Schrötter in den Jahren 1796 bis 1802 vermessen und topographisch aufgenommen von Friedrich Bernhard Engelhardt Königlichem Kriegs und Domainen-Rathe, und Bau-Director in Neu-Ost-Preußen.*

Staatsbibliothek zu Berlin – Stiftung Preussischer Kulturbesitz, ref. no. III C, N 1020, Section 94.

### 4. Tczew. The vicinity of the town, 1940.

Scale: 1:25,000.

Colour print, paper, sheet size: 49 x 52 cm.

Excerpt from a topographic map

*Topographische Karte 1:25 000, Preussische Landesaufnahme 1910*, edition 1940; sheets *Dirschau* no. 1978; *Mühlbanz* no. 1878.

Reichsamt für Landesaufnahme.

Kujawsko-Pomorska Biblioteka Cyfrowa <http://kpbc.umk.pl/dlibra/text?id=polityka#pd>: Public domain.

### 5. Tczew. The plan of the town, 1628.

Scale: ca. 1:6,800, *Ruthen von 10 pedes oder 5 Elen Schwedisch* = 12 cm.

Colour drawing, paper, dimensions: 63,00 x 40,00 cm.

Title: *Dirskow*.

Author: Heinrich Thomé.

Stockholm, Riksarkivet, Sveriges Krig, Sveriges krig t.o.m. Fälttågen i Preussen 1626–1629 samt 2, ref. no. SE/KrA/0425/01/140.

K. Łopatecki, W. Walczak, *Mapy i plany Rzeczypospolitej XVII w. znajdujące się w archiwach w Sztokholmie*, Warszawa 2011, p. 236.

### 6. Tczew. The plan of the town, 1805–1810.

Scale: ca. 1:5,000, *Maaßstab von 200 Rhein[ischen] Ruthen deren 50 auf einen Decimal Zoll geben* = 23 cm.

Multicolour drawing, canvas-backed paper, dimensions: 48 x 49 cm.

Title: *Situations Plan von einem Teil des Weichsel Strohms mit der dagegen belegenen Stadt Dirschau aufgenommen im October 1805 durch Westphal, rectificirt nach den stattgefundenen Veraenderungen im Januar 1810 durch Grohnfeldt.*

Author: Westphal and Grohnfeldt.

Geheimes Staatsarchiv Preußischer Kulturbesitz, Berlin, ref. no. XX. HA, E 52 970.

### 7. Tczew. The plan of the town and its vicinity, 1817.

Scale: 1:5,000.

Multicolour drawing, canvas-backed paper, dimensions: 69 x 58 cm.

Title: *Bouillon Karte von den Verschanzungen bei Dirschau vom Jahr 1813 und von den Schanzen und dem Brückenkopfe beim Dirschauer Fährkrüge von den Jahren 1807 und 1812. Auf Befehl einer Königlich Preussischen Höchst verordneten Regierung in Danzig vom 15. März 1817, behufs der Entschädigung der verschiedenen Grundbesitzer für verlorne Ländereien und Feldt und Garten-Früchte im Beisein derselben speciell und nach Magdeburgischem Maaße aufgenommen im April und Mai 1817 durch Heuer.*

Author: Heuer.

The State Archives in Gdańsk, ref. no. 9,2/1667.

8. **Tczew. The plan of the town, ca. 1850.**  
Scale: ca. 1:5,000, the linear scale 230 *Ruthen* = 18 cm.  
Multicolour drawing, paper, dimensions: 64 x 44 cm.  
Title: *Situations Plan von Dirschau mit der projectirten Weichselbrücke in der Berlin Königsberger Eisenbahnlinie.*  
Author: unknown.  
Staatsbibliothek zu Berlin – Stiftung Preussischer Kulturbesitz, ref. no. III C, kart. X 22637.
9. **Tczew. The plan of the Old Town, ca. 1850.**  
Scale: ca. 1:1,000, the linear scale 500 *Rheinlaendische Fuß* = 10,5 cm.  
Multicolour drawing, paper, dimensions: 38 x 55 cm.  
Title: *Plan von der Stadt Dirschau und dem zu Erbauung derer Casernen bestimmten Platz.*  
*A. Plätze worauf die Casernen sollen zu stehen kommen; B. Störmers Braubaus; C. Störmers Speicher; D. Störmers Stall; E. Geisenbauers Stall; F. Geisenbauers Brandhaus; G. Störmers Mälzhaus; H. Mengers Grund; I. Boye Grund; K. Geisenbauers Grund; L. Olkowsky Grund; M.N. Scharfrichters Wohnung; O. Neckel; P. Krämer; Q. Abgebrantes Mälzhaus [M.N.O.P.Q] Katthen so an der Stadt Mauer angeflacket sind und wegen Feuer Gefahr ohne dem weg müssen.*  
Author: unknown.  
The State Archives in Gdańsk, ref. no. 9,2/913.
10. **Tczew. The plan of the town and its vicinity, 1889–1890 (excerpt).**  
Scale: ca. 1:12,500; the linear scale 2500 *m* = 20 cm.  
Multicolour drawing, paper, dimensions: 96,00 x 107,00 cm.  
Title: *Plan der Umgegend von Dirschau. Bearbeitet im Winter 1889/90 nach der im Herbst 1889 revidirten und durch Neu-Aufnahmen vervollständigten Generalstabs-Aufnahme aus den Jahren 1860–1862.*  
Author: Klutentreler, Fortifikations-Büreau Assistent.  
Geheimes Staatsarchiv Preußischer Kulturbesitz, Berlin, ref. no. XI. HA, A 70777.
11. **Tczew. The plan of the town, 1904.**  
Scale: 1:2,500.  
Black and white print, paper, dimensions: 94,5 x 67,00 cm.  
Title: *Plan der Stadt Dirschau und Umgehung, gefertigt nach verschiedenen Plänen und Handzeichnungen sowie eigenen Messungen.*  
Author: Hinz, Stadtbaumeister. Stich und Druck der A-G für mechanische Kartographie, Köln.  
The State Archives in Gdańsk, ref. no. 10/1126, nr 38/608.
12. **Tczew. The plan of the town, 1931.**  
Scale: 1:2,500.  
Black and white drawing, paper, dimensions: 88,5 x 55,00 cm.  
Title: *Plan miasta Tczewa wykonany w zakładach miejskich w roku 1931 na podstawie planu z roku 1905 z uwzględnieniem zmian zaszłych od 1.X.1931 roku.*  
Author: J. Morawski, Director of the Municipal Company in Tczew.  
The State Archives in Gdańsk, ref. no. 10/1126, no. 38/607.
13. **Tczew. The panorama of the city from the east, 1855.**  
Lithography, paper, dimensions: 20,00 x 13,00 cm.  
Author: C. A. Mann, druk: Lithographisches Institut, Constantin Gustav Kanter, Marienwerder (Kwidzyn) 1855.  
The Malbork Castle Museum, ref. no. MZM R/63.
14. **Tczew. Orthophotomap, 2019.**  
Scale: 1:10,000.  
Pixel: 50 cm.  
Data obtained from the Central Office of Geodesy and Cartography.
15. **Tczew. Topographic map, 2001.**  
Scale: 1:10,000.  
Data obtained from the Central Office of Geodesy and Cartography.
16. **Tczew. Aerial photograph, 2013.**  
Pixel: 37 cm.  
Sheet: 324\_9021.  
Data obtained from the Central Office of Geodesy and Cartography.
17. **Tczew from the bird's eye view, 2019. Photographed by Wiesław Stępień.**
  - 17.1. **Tczew – view from the north.** In the foreground: the railroad bridge and the road bridge and railroad infrastructure, in the center: the former Dworcowe Suburb and the Old Town, in the background: the park and the Estate Za Parkiem.
  - 17.2. **Tczew – view from the east.** In the foreground the embankment on the Vistula River. In the background former Dominican church, parish church and Old Town.
  - 17.3. **Tczew – view from the south.** In the foreground, Wąska Street (former Urlice). In the center: the Old Town, on the left the former Gdańskie Suburb, in the background the former Dworcowe Suburb.
  - 17.4. **view Tczew – from the northern side.** In the foreground Vistula Fens and Zatorze settlement, in the center the railroad station, in the background: the New Town settlement and St. Joseph's Church.

## WYKAZ ILUSTRACJI I TABEL

- Okładka: Tczew. Widok na miasto od strony wschodniej – *Dirschau. Eine Stadt an der Weichsel*, [w:] Ch. Hartknoch, *Alt und neues Preussen oder preussischer Historien zwey Theile...*, Frankfurt 1684, s. 436 (Biblioteka Uniwersytecka w Toruniu, sygn. Pol.7.III.138)
- 1. Układ arkuszy mapy katastralnej, 1881–1886 (Miejska Biblioteka Publiczna im. Aleksandra Skulteta w Tczewie)
- 2. Plan miasta Tczewa w okresie rządów zakonu niemieckiego (1308–1454) według Ireneusza Modzelewskiego (na podstawie: R. Landowski, *Tczew w czasie i przestrzeni*, Tczew 2008, il. 27, s. 49); 1 – Brama Wysoka; 2 – ratusz; 3 – przegierz; 4 – Brama Wodna; 5 – Baszta Wodna; 6 – Brama Malborska; 7 – zamek; 8 – klasztor dominikanów; 9 – kościół parafialny; 10 – Baszta Klesza; 11 – Brama Młyńska; 12 – baszty i spichlerze
- 3. Tczew. Plan miasta i fortyfikacji, 1627, według Israela Hoppego (Archiwum Państwowe w Gdańsku, sygn. 492, nr 654, s. 296)
- 4. Tczew. Widok na miasto od strony zachodniej, ok. 1627–1628, Abraham Boot, *Journal van de legatte gedaen in de jaren 1627 en 1628*, Amsterdam 1632 (Archiwum Państwowe w Gdańsku, sygn. I/63a/503)
- 5. Tczew. Plan miasta z połowy XIX w. według Kawerau (E. Kloß, *Das Grundbuch der Stadt Dirschau*, Danzig 1929, s. XIV)
- 6. Plan wsi Małe Czyżykovo i Duże Czyżykovo, 1820 (fragment mapy „Plan von dem Theil Weichsel Strohm”, Geheimes Staatsarchiv Preußischer Kulturbesitz, Berlin, sygn. XI. HA. C 50585)
- 7. Tczew. Budynek dawnego sądu grodzkiego, 1847–1878, obecnie Miejska Biblioteka Publiczna im. Aleksandra Skulteta przy obecnej ul. J. Dąbrowskiego, 1939–1944 (karta pocztowa, wyd. Kunstanstalt Stengel & Co. G.m.b.H., Dresden, Miejska Biblioteka Publiczna im. Aleksandra Skulteta w Tczewie, sygn. Poczt142, zbiór Tomasza Spionka)
- 8. Tczew. Budynek starostwa (Kreishaus), ok. 1909/1910 (karta pocztowa, Miejska Biblioteka Publiczna im. Aleksandra Skulteta w Tczewie, sygn. Poczt266, zbiór Stanisława Zaczynskiego)
- 9. Tczew. Budynek poczty, 1905–1906, ul. J. Dąbrowskiego, ok. 1914 (karta pocztowa, Miejska Biblioteka Publiczna im. Aleksandra Skulteta w Tczewie, sygn. Poczt115, zbiór Tomasza Spionka)
- 10. Tczew. Most drogowy i most kolejowy, ok. 1900–1908 (karta pocztowa, wyd. Reinicke & Rubin, Magdeburg, Miejska Biblioteka Publiczna im. Aleksandra Skulteta w Tczewie, sygn. Poczt101, zbiór Tomasza Spionka)
- 11. Tczew. Dworzec kolejowy, tzw. stary dworzec, ok. 1901 (karta pocztowa, Miejska Biblioteka Publiczna im. Aleksandra Skulteta w Tczewie, sygn. Poczt735, zbiór Ireneusza Dunajskiego)
- 12. Tczew. Parowa Fabryka Wódek i Likierów, obecnie ulica Chopina 12–13, 1891 (karta pocztowa, współczesna kopia, Miejska Biblioteka Publiczna im. Aleksandra Skulteta w Tczewie, sygn. VI3c-1054/RZS)
- 13. Tczew. Budynek przy ul. Sobieskiego 10, pierwotnie fabryka maszyn rolniczych ok. 1900, od 1929 Szkoła Rzemieślniczo-Przemysłowa, ok. 1950 (fotografia, Miejska Biblioteka Publiczna im. Aleksandra Skulteta w Tczewie, sygn. XI5c-11254)
- 14. Tczew. Widok miasta od strony południowo-zachodniej, na pierwszym planie dawna fabryka wyrobów metalowych H. Kelcha, obecnie Muzeum Wisły, fot. Stanisław Zaczynski (fotografia, Miejska Biblioteka Publiczna im. Aleksandra Skulteta w Tczewie, sygn. XV2b-1009/RZS)
- 15. Tczew. Nowe Miasto, obecnie ulica Sobieskiego (wcześniej Goßlerstrasse), 1912–1920 (karta pocztowa, wyd. Geschw. Ladwig, Tczew, Miejska Biblioteka Publiczna im. Aleksandra Skulteta w Tczewie, sygn. Poczt173, zbiór Tomasza Spionka)
- 16. Tczew. Widok na nabrzeże Wisły i mosty, na pierwszym planie tartak parowy i przystań przeładunku drewna, 1906 (karta pocztowa, wyd. Reinicke & Rubin, Magdeburg, Miejska Biblioteka Publiczna im. Aleksandra Skulteta w Tczewie, sygn. Poczt561, zbiór Ireneusza Dunajskiego)
- 17. Tczew. Budynek szkolny przy ulicy Szkoły Morskiej 1, 1912–1914 szkoła żeńska, 1920–1939 Szkoła Morska, ok. 1912–1914 (karta pocztowa, Miejska Biblioteka Publiczna im. Aleksandra Skulteta w Tczewie, sygn. Poczt138, zbiór Tomasza Spionka)
- 18. Tczew. Panorama miasta od strony nowo założonego parku, ok. 1900–1916 (Miejska Biblioteka Publiczna im. Aleksandra Skulteta w Tczewie, sygn. Poczt548, zbiór Ireneusza Dunajskiego)

19. Tczew. Budowa portu, na pierwszym planie stanowiska do załadunku węgla, ok. 1924, fot. Stafański (ed. Józef Kopyczyński, Tczew, Miejska Biblioteka Publiczna im. Aleksandra Skulteta w Tczewie, sygn. Poczt197, zbiór Tomasza Spionka)
20. Tczew. Dawna szkoła niemiecka (Eichendorfschule), obecnie Zespół Szkół Technicznych, przy ul. Parkowej 1, 1936–1944 (karta pocztowa, wyd. Foto-Sönnke, Danzig, Miejska Biblioteka Publiczna im. Aleksandra Skulteta w Tczewie, sygn. Poczt347, kolekcja Stanisława Zaczyńskiego)
21. Tczew. Plan miasta, ok. 1929 (*Plany przeglądowe miast polskich. Seria pierwsza*, wyd. A. Kuncewicz, Warszawa 1929, s. LXXX); 1 – elektrownia; 2 – gimnazjum; 3 – szpital; 4 – kościół katolicki; 5 – szkoła; 6 – kościół ewangelicki; 7 – poczta; 8 – wodociąg; 9 – szkoła; 10 – gazownia
22. Tczew. Ulica Baldowska, w głębi po lewej stronie Osiedle za Parkiem, 1939–1944 (karta pocztowa, wyd. Foto-Sönnke, Danzig, Miejska Biblioteka Publiczna im. Aleksandra Skulteta w Tczewie, sygn. Poczt344)
23. Tczew. Zniszczone mosty na Wiśle, z lewej strony most kolejowy, z prawej strony most drogowy, 1939, zdjęcie Foto-Luban (Muzeum Wisły w Tczewie, sygn. FS 1569)
24. Tczew. Widok z lotu ptaka na Osiedle Prątnica i Osiedle Garnuszewskiego, 1992, zdjęcie Stanisław Zaczyński (Miejska Biblioteka Publiczna im. Aleksandra Skulteta w Tczewie, sygn. VI2a-7611/RZS).
25. Tczew. Bloki mieszkalne przy ul. Żwirki na Osiedlu Suchostrzygi, 1988, zdjęcie Stanisław Zaczyński (Muzeum Wisły w Tczewie, sygn. FS 671/112, zbiór Stanisława Zaczyńskiego)
26. Tczew. Osiedle Czyżykowo, bloki mieszkalne przy ulicy Konarskiego, lata 70. XX w., zdjęcie Leon Wawrzyniak (Miejska Biblioteka Publiczna im. Aleksandra Skulteta w Tczewie, sygn. K260/58 jpg)

\* \* \*

Tabela 1. Liczba nieruchomości (parcel/domów) w Tczewie w XIII–XX w.

Tabela 2. Liczba mieszkańców Tczewa w XIII–XX w.

## LIST OF FIGURES AND TABLES

- On the cover: Tczew. View of the town from the east – *Dirschau. Eine Stadt an der Weichsel*, [in:] Ch. Hartknoch, *Alt und neues Preussen oder preussischer Historien zwey Theile....*, Frankfurt 1684, s. 436 (University Library in Toruń, ref. no. Pol.7.III.138)
- 1. Sheet layout of the cadastral map, 1881–1886 (Aleksander Skultet Municipal Public Library in Tczew)
- 2. Plan of the town of Tczew during the period of Teutonic Order rule (1308–1454) according to Ireneusz Modzelewski (based on: R. Landowski, *Tczew w czasie i przestrzeni*, Tczew 2008, il. 27, p. 49); 1 – Wysoka Gate; 2 – Town Hall; 3 – Pillory; 4 – Wodna Gate; 5 – Wodna Tower; 6 – Malbork Gate; 7 – Castle; 8 – Dominican Monastery; 9 – Parish Church; 10 – Klesza Tower; 11 – Młyńska Gate; 12 – Towers and granaries
- 3. Tczew. Plan of the town and fortifications, 1627, according to Israel Hoppe (State Archives in Gdańsk, ref. no. 492, no. 654, p. 296)
- 4. Tczew. View of the town from the west, ca. 1627–1628, Abraham Boot, *Journal van de legatte gedaen in de jaren 1627 en 1628*, Amsterdam 1632 (State Archives in Gdańsk, ref. no. I/63a/503)
- 5. Tczew. Plan of the city from the mid-19th century according to Kawerau (E. Klob, *Das Grundbuch der Stadt Dirschau*, Danzig 1929, p. XIV)
- 6. Plan of the villages of Małe Czyżykovo and Duże Czyżykovo, 1820 (fragment of the map “Plan von dem Theil Weichsel Strohm”, Geheimes Staatsarchiv Preußischer Kulturbesitz, Berlin, ref. no. XI. HA. C 50585)
- 7. Tczew. Building of the former court, 1847–1878, now Municipal Public Library, J. Dąbrowskiego Street, 1939–1944 (postcard, ed. Kunstanstalt Stengel & Co. G.m.b.H., Dresden, Aleksander Skultet Municipal Public Library in Tczew, ref. no. Poczt142, collection of Tomasz Spionek)
- 8. Tczew. District administration building (Kreishaus), ca. 1909/1910 (postcard, Aleksander Skultet Municipal Public Library in Tczew, ref. no. Poczt266, collection of Stanisław Zaczynski)
- 9. Tczew. Post office building, 1905–1906, J. Dąbrowskiego Street, ca. 1914 (postcard, Aleksander Skultet Municipal Public Library in Tczew, ref. no. Poczt115, collection of Tomasz Spionek)
- 10. Tczew. Road bridge and railroad bridge, ca. 1900–1908 (postcard, ed. Reinicke & Rubin, Magdeburg, Aleksander Skultet Municipal Public Library in Tczew, ref. no. Poczt101, collection of Tomasz Spionek)
- 11. Tczew. Railroad station, the so-called “old station”, ca. 1901 (postcard, Aleksander Skultet Municipal Public Library in Tczew, ref. no. Poczt735, collection of Ireneusz Dunajski)
- 12. Tczew. The Steam Vodka and Liquor Factory, now 12–13 Chopina Street, 1891 (postcard, contemporary copy, Aleksander Skultet Municipal Public Library in Tczew, ref. no. VI3c-1054/RZS)
- 13. Tczew. Building at Sobieskiego Street no. 10, originally an agricultural machinery factory ca. 1900, from 1929 Craft and Industrial School, ca. 1950 (photo, Aleksander Skultet Municipal Public Library in Tczew, ref. no. XI5c-11254)
- 14. Tczew. View of the city from the southwest, in the foreground the former H. Kelch metalware factory, now the Vistula Museum, photo by Stanisław Zaczynski (photo, Aleksander Skultet Municipal Public Library in Tczew, ref. no. XV2b-1009/RZS)
- 15. Tczew. New Town, now Sobieskiego Street (formerly Goßlerstrasse), 1912–1920 (postcard, ed. Geschw. Ladwig, Tczew, Aleksander Skultet Municipal Public Library in Tczew, ref. no. Poczt173, collection of Tomasz Spionek)
- 16. Tczew. View of the Vistula River quay and bridges, steam sawmill and timber loading dock in the foreground, 1906 (postcard, ed. Reinicke & Rubin, Magdeburg, Aleksander Skultet Municipal Public Library in Tczew, ref. no. Poczt561, collection of Ireneusz Dunajski)
- 17. Tczew. School building at Szkoły Morskiej Street no. 1, 1912–1914 female school, 1920–1939 Maritime School, 1912–1914 (postcard, Aleksander Skultet Municipal Public Library in Tczew, ref. no. Poczt138, collection of Tomasz Spionek)
- 18. Tczew. Panorama of the town from the side of the newly established park, ca. 1900–1916 (Aleksander Skultet Municipal Public Library in Tczew, ref. no. Poczt548, collection of Ireneusz Dunajski)
- 19. Tczew. Construction of the port, in the foreground coal loading stations, ca. 1924, foto by Stafański (ed. by Józef Kopczyński, Tczew, Aleksander Skultet Municipal Public Library in Tczew, ref. no. Poczt197, collection of Tomasz Spionek)

20. Tczew. The former German school (Eichendorfschule), now the Technical School Complex, at 1 Parkowa Street, 1936–1944 (postcard, ed. Foto-Sönnke, Danzig, Aleksander Skultet Municipal Public Library in Tczew, ref. no. Pocz347, collection of Stanisław Zaczyński)
21. Tczew. Town plan, ca. 1929 (*Plany przeglądowe miast polskich. Seria pierwsza*, ed. by A. Kuncewicz, Warszawa 1929, p. LXXX); 1 – power plant; 2 – gymnasium; 3 – hospital; 4 – Catholic church; 5 – school; 6 – Evangelical church; 7 – post office; 8 – waterworks; 9 – school; 10 – gasworks
22. Tczew. Baldowska Street, in the background on the left the Osiedle za Parkiem (Estate behind the Park), 1939–1944 (postcard, ed. Foto-Sönnke, Danzig, Aleksander Skultet Municipal Public Library in Tczew, ref. no. Pocz344)
23. Tczew. Destroyed bridges on the Vistula River, railroad bridge on the left, road bridge on the right, 1939, photo by Foto-Luban (Vistula River Museum in Tczew, ref. no. FS 1569)
24. Tczew. A bird's eye view of the Prątnica Estate and the Garnuszewski Estate, 1992, photo by Stanisław Zaczyński (Aleksander Skultet Municipal Public Library in Tczew, ref. no. VI2a-7611/RZS)
25. Tczew. Residential blocks on Żwirki Street in Suchostrzygi Housing Estate, 1988, photo by Stanisław Zaczyński (Vistula Museum in Tczew, collection of Stanisław Zaczyński, ref. no. FS 671/112)
26. Tczew, Czyżykowo estate, residential blocks on Konarskiego Street, 1970s, photo by Leon Wawrzyniak (Aleksander Skultet Municipal Public Library in Tczew, ref. no. K260/58 .jpg)

\* \* \*

Table 1. Number of real estates (plots/houses) in Tczew in the 13th–20th c.

Table 2. The population of Tczew 13th–20th

